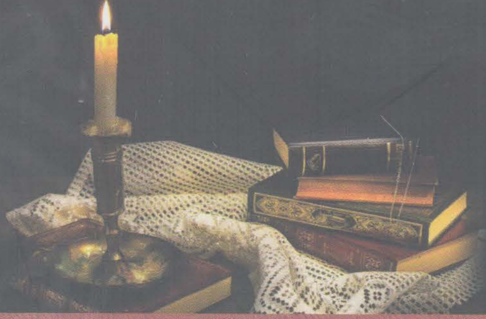
Bütün Eserleri 25

Prof. Dr. Adnan Demircan

Tarih ve Tarihçi

BEYAN

Adnan Demircan, 1964 yılında Mardin'in Ömerli ilçesinde doğdu. 1987'de Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı yıl Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde İslâm Tarihi ve Uygarlığı Bilim Dalında Yüksek Lisansa başladı. 1989 yılında Yüksek Lisansı, 1994 yılında aynı Enstitüde Doktorayı tamamladı. Ocak 1992'de Harran Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ne İslâm Tarihi Araştırma Görevlisi, 1994 yılında Yardımcı Doçent olarak atandı; Ekim 1996'da Doçent, Şubat 2003'te Profesör oldu. 1994 yılından 2011 yılının ortalarına kadar İslâm Tarihi ve Sanatları Bölüm Başkanlığı görevini yürüttü. Aralık 2012'den beri İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde çalışmaktadır. Çalışmalarını İslâm Tarihi'nin ilk dönem siyasî tarihi, özellikle de muhalif gruplar üzerine yoğunlaştıran Demircan'ın yayımlanmış birçok kitabı, müşterek çalışmalarda bölüm yazarlığı ve makalesi bulunmaktadır. Ayrıca çeşitli çeviri ve telif projelerinde editörlük yapmaktadır.

Beyan Yayınları'ndan Çıkan Eserleri:

1. *Hz. Ali'nin Hilafet Hakkı Meselesinde Gadîr-i Hum Olayı*, 1996; 2. Basım, 2014.
2. *Haricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, 1996; 2. Basım, 2015.
3. *İslâm Tarihi'nin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, 1996; 2. Basım, 2014.
4. *İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, 1996; 2. Basım, 2015.
5. *Nebevî Direniş Hicret*, 2000; 2. Basım, 2015.
6. *Haricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, 2000; 2. Basım, 2015.
7. *Ali-Muâviye Kavgası*, 2002; 2. Basım, 2010; 3. Basım, 2014; 4. Basım, 2015.
8. *Hz. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt*, 2008; 2. Basım, 2014; 3. Basım, 2016.
9. *Cahiliyeden İslâm'a Kadın ve Aile*, 2015.
10. *Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna*, 2009; 2. Basım, 2016.
11. *Kerbela: Keder ve Belâ*, 2014; 2. Basım, 2015.
12. *Tarihin Akışını Değiştiren Son Peygamber*, 2014; 2. Basım, 2015.
13. *Râşid Halifeler*, 2015.
14. *Cahiliye Arapları*, 2015; 2. Basım, 2015.
15. *Fitne: Kardeşlerin Savaşı*, 2015; 2. Basım, 2015.
16. *İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Önderler ve İhtilaflar*, 2015.
17. *Emevîler*, 2015; 2. Basım, 2016.
18. *Allah'ın Elçisi ve Mesajı*, 2015.
19. *Cumhuriyet Dönemi (1923-2014) İslâm Tarihi ve Medeniyeti Bibliyografyası*, 2016.
20. *Türkiye'nin İlahiyat Sorunu*, 2015.
21. *Çağdaş İslâmî Hareketler ve Şiddet Sorunu*, 2015.
22. *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Birlikte Yaşama Tecrübesi*, 2016.
23. *Abbasîlerin Sonuna Kadar İslâm Tarihi Literatürü*, 2016.
24. *Urfa-Mardin Hattı: Memleketime Dair*, 2016.
25. *Tarih ve Tarihçi*, 2016.
26. *Müslümanların Uzun Yürüyüşü*, 2016.
27. *Hz. Peygamber Döneminde Münafıklar*, 2016.
28. *Allah Elçisi'nin (s) Ailesi ve Aile Hayatı*, 2016.
29. *Elçi'nin (s) Çevresindeki İnsanlar*, 2016.
30. *Nehcü'l-Belâğa: Hz. Ali'nin Konuşmaları, Mektupları ve Hikmetli Sözleri*, Derleyen: eş-Şerîf er-Radî, 2006; 6. Basım, 2013.

Tarih ve Tarihçi, Beyan Yayınları'nın 639 kitabı olarak yayına hazırlandı; sayfa ve kapak düzeni DBY Ajans; baskı ve cild Erkam Yay. San. Tic. A.Ş. (Sertifika: 19891 İkitelli OSB Mh. Atatürk Bulvarı Haseyad 1. Kısım No: 60/3 C Başakşehir - İstanbul Tel: +90 212 671 07 00 -Pbx-) tarafından gerçekleştirildi ve Eylül 2016'da İstanbul'da yayımlandı. ISBN 978-975-473-680-9

Sertifika No: 14723

BEYAN YAYINLARI
Ankara Cad. 21 • 34112 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: +90 212 512 76 97 - Tel-Faks: +90 212 526 50 10
www.beyanyayinlari.com.tr / bilgi@beyanyayinlari.com
www.facebook.com/beyanyayinlari
www.twitter.com/beyanyayinlari

BÜTÜN ESERLERİ 25

Prof. Dr. Adnan Demircan

Tarih ve Tarihçi

BEYAN

Geçmişi "olguların hakikatini"
anlamak ve anlatmak için
araştıranlara ve yazanlara...

İçindekiler

Önsöz

Geçmişte meydana gelen bir olayın ele alınışı sırasında dikkat edilecek hususlara, tarih usulü kitaplarında yer verilmekle birlikte bu kitaplarda karşılaşılan sorunlarla ilgili pratik değerlendirmeler bulmak çoğu zaman mümkün olmamaktadır. Elinizdeki çalışma, mutlak olarak tasvir edilmesi mümkün olmadığına inandığımız hakikate ulaşma gayreti içinde çözümlemeler yapmak isteyen bir araştırmacının çektiği sıkıntıların kaleminden dökülen ifadeler olarak değerlendirilmelidir.

Kuşkusuz burada temel hareket noktamız, bir sistem kurma iddiası değil, alanla ilgili çalışmalarımızda karşılaştığımız sorunlardan; alanın durumunu tasvir ve olguların tespitinde ve çözümlemelerinde nelere dikkat ettiğimizin ortaya konmasıdır. Alanımızla ilgili her soruya cevap verebildiğimizi iddia edecek değiliz. Hatta bu kitabın, cevap aradığı sorular kadar yeni sorulara kapı arayabilmiş olması hedefine uygundur. Zira ilmî çalışmalar, tarihin hiçbir dönemi için dondurulamaz. Bugün için ulaşabildiğimiz yerin gelecekte sorgulanması kaçınılmaz olduğu gibi, zamanla ortaya çıkan yeni imkânlarla ve geliştirilecek yöntemlerle çok daha önemli adımlar atılabileceğini söylemek kehanet değildir. Esasında burada söylenenler; bizim bugün aklımıza gelen, karşılaştığımız sorunlara ve

sorulara aradığımız cevaplardır. Bunlar bugün de tartışmaya açıktır, yarın da açık olacaktır.

Tarihî olayları yorumlamak kadar onları *doğru* tasvir etmek de büyük önem taşımaktadır. *Doğru olmayan* tasvirler üzerinde yapılacak tahlillerin isabet şansları daha baştan ortadan kalkmıştır. Öte yandan elimizdeki tarih çalışmalarının önemli bir kısmının oldukça yüzeysel ve okuyucu için ufuk açıcı olmaktan uzak olduğunu da söylemeliyiz. Nitekim okudukça yüzeysel anlatımların tarihin içini ne kadar boşalttığını görüyoruz. Olayların sağlam bir tasviri, sağlıklı çözümlemeler için büyük önem taşır.

Çalışmamızda tarihin genel sorunlarını ele aldığımız halde örneklerimiz genellikle İslâm tarihinden seçilmiştir. Bunun iki önemli sebebi olduğunu söyleyebiliriz: Birincisi tarihin problemlerinin aynı zamanda İslâm tarihinin de problemleri olmasıdır. Zira İslâm tarihinde meydana gelen olaylar, dünyanın herhangi bir bölgesinde ve geçmişteki herhangi bir zaman diliminde meydana gelen olaylarla aynı yöntemlerle ele alınır. Belki vurgulanması gereken; her dönemin ve coğrafyanın, her kültür ve medeniyetin kendine mahsus koşullarının olmasıdır. Bu koşullar dikkate alınmak suretiyle burada söylenenler her dönem için geçerlidir. İkincisi de bizim çalışma alanımızın İslâm tarihi olması, daha kolay örnekler bulmamızı kolaylaştırmıştır.

Çalışmayı kaleme alırken okuduğumuz ve yararlandığımız birçok yazar olmuştur. Metin içinde geçen tarihlerin önemli bir kısmı *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nden yararlanılarak belirlenmiştir. Bu vesileyle yararlandığımız çalışmaları kaleme alan müellif ve mütercimlere teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Ülkemizde usule ilişkin çalışmalar oldukça azdır. Bu çalışmaların sayısının artması ve derinlik kazanması temennimizdir. Elinizdeki mütevazı kitabın da ilim deryasında bir damla olması bizi mutlu edecektir.

Çalışmamızın hedefine ulaşması temennisiyle...

Adnan Demircan

Mayıs 2016/Başakşehir

Giriş

Bugüne kadar tarihin bilimsel temellendirilmesinin nasıl yapılabileceği hususunda yüzlerce yazı yazılmış; tarihin bilim olup olmadığı da pek çok yazıda ve bilimsel toplantıda tartışılmıştır. Farklı tasnif ve değerlendirmeler yapılsa da artık tarihin, sosyal bilimler içinde vazgeçilemez bir yere sahip olduğu yaygın olarak kabul görmektedir. Tarihin, geçmiş hakkında bilgi sahibi olmak gibi entelektüel bir merakı tatminin çok ilerisinde, hayata dair bir görüşe sahip olmak açısından da önemli bir yere sahip olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Tarihçilerin bilimsel ve ideolojik anlayışlarıyla felsefî yaklaşımlarına göre birçok tarih tanımı yapılmıştır. Bununla birlikte tanımlar, çoğu zaman birbirini tamamlar nitelikte olup birçoğunda ortak izahların yanı sıra tarihin farklı yönlerine de işaret edilmektedir.

Geçmişte meydana gelen olaylar bütününe tarih dendiği gibi bu olguları konu alan bilim dalına da tarih denmektedir. Konumuz olan ikincisinin özlü tanımını, "Geçmişteki olayları yer ve zaman göstererek anlatan bir bilimdir." [1] şeklinde yapmak mümkündür. Daha kapsamlı bir tanım ise Bernheim'in tanımını tadil etmek suretiyle Zeki Velidi Togan (1970) tarafından şöyle yapılmıştır: "Tarih ilmi insanların

1 Özçelik, İsmail, *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler*, Ankara 1993, s. 1.

zaman ve mekân çerçevesinde husule getirdikleri tekâmül hadiselerini, bunların şuursuz iptidaî hallerinde, tabiat esirleri yahut maşerî bir vücudun fertleri ve toplulukları sıfatıyla yaptıkları fiillerinde tecelli eylemeleri itibariyle ve maşerî hayatında mevzuu bahis ayrı hallerde rol ve ehemmiyetleri tayin ve tespit edilen psikofizik amillerin teşkil ettiği illî bağlılıklar çerçevesinde tetkik ve tasvir eder." [2]

Yukarıdaki tanıma paralel, günümüz insanına daha anlaşılır gelebilecek bir tanım ise şöyledir: "Tarih, insan topluluklarının bütün faaliyetlerini, geçirdikleri gelişmeleri ve aralarında geçen olayları yer ve zaman göstererek, sebep-sonuç ilişkisi içinde, belgelere dayanmak suretiyle araştıran ve günümüze nakleden sosyal bir ilimdir." [3]

O halde tarihçi, insanların yaşadıkları olayları, birbirleriyle ilişkileri bakımından ele alır. Yaptığı iki önemli işten biri olguları tespit, diğeri ise olgular arasındaki ilişkileri dikkate alarak onları yorumlamaktır. Birincisi olmadan ikincisinin bir anlamı olmayacağı gibi ikincisi olmadan yapılan iş hikâye etmekten ibaret olacaktır.

Tarihin bilim olup olmadığı tartışılmıştır. Bazı bilim adamları ve düşünürler, tarihin sanat olduğunu söylerken, bazıları da onu bilim olarak kabul ederler. İki tarafın da meseleye yaklaşımlarını temellendirmeye çalışırken ileri sürdükleri bazı argümanları bulunmaktadır.

Tarihin ne işe yaradığı sorusuna çeşitli cevaplar vermek mümkündür. Collingwood (1943), "Tarih insanın kendisini bilmesine

2 Togan, A. Zeki Velidî, *Tarihte Usûl*, 4. Basım, İstanbul 1985, s. 13. Bernheim'in tanımı şöyledir: "Tarih ilmi; zaman ve mekân itibariyle geçirdikleri tekâmülleri birlikte yaşayan canlı mahlûk sıfatıyla yapa geldikleri psikofizik hareketleri, bunların illî münasebetlerine izafe edilen müşterek kıymetleri araştırır ve tasvir eder." (Bernheim, E., *Tarih İlmine Giriş: Tarih Metodu ve Felsefesi*, çev. M. Şükrü Akkaya, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1936, s. 51).

3 Özçelik, s. 2-3.

yarar."[4] der. Carr (1982) ise "Geçmişin geleceğe ve geleceğin de geçmişe ışık tutması, tarihin aynı zamanda hem temellendirilmesi, hem de açıklanmasıdır."[5] demektedir.

İnsanın en çok merak ettiği şey geçmişi ve geleceğidir. Geçmişini ve geleceğini merak etmek, insana özgü bir davranıştır. Gelecek hakkında bazı öngörülerde bulunabilmek için geçmişin bilinmesine ihtiyaç vardır. Zira geçmiş, insanın geleceğiyle birlikte yaşar. Yaşadığımız zaman, sürekli bir oluş içinde her an geçmiş haline gelir. Böylece insan, geçmiş ile gelecek arasında bir yerde hayatını sürdürür. Bireyler, geçmişlerini merak ettikleri gibi toplumlar da geçmişlerini merak ederler. Tarih, insan ile geçmiş arasında bir köprüdür.

Geçmişini bilen insanın kendine özgüveni artar ve geleceğine daha emin duygularla bakar. Günümüz dünyasında tarih bilinci olmayan ve geçmişini bilmeyen insanlardan meydana gelen bir toplumun kimliğini koruması mümkün olmaz. Böyle bir toplum, başka toplumlar tarafından ekonomik bakımdan sömürülmeye ve kültürel kimliğini kaybetmeye mahkûm olur. Nitekim günümüzde kimliğini kaybeden toplumların sayısı her geçen gün artmaktadır.[6]

Tarihin en pratik faydasının tarihten ders çıkarmak olduğu sıklıkla söylenir. Ancak ders çıkarmak, hiçbir zaman tek yönlü bir süreç değildir. Geçmişin ışığında bugünü öğrenmek, aynı zamanda bugünün ışığında geçmişi öğrenmek demektir. Tarihin işlevi, geçmiş ve yaşanılan zaman hakkında daha sağlam bir anlayışı, bunların karşılıklı ilişkileri içinde ilerletmektir.[7]

4 Özçelik, s. 1.

5 Carr, Edward Hallet, *Tarih Nedir*, çev. Misket Gizem Gürtürk, 5. Basım, İletişim Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 145.

6 İletişim imkânlarının arttığı dünyamızda insanların kullandığı binlerce dil yok olma tehdidi altındadır.

7 Bk. Carr, s. 81.

Geçmiş hakkında sağlam ve doğru bilgiye sahip olan insanların -geçmişteki tecrübelerden ders çıkarma imkânları olduğu için- geleceğe ilişkin değerlendirmeleri daha sağlıklı olur. Bununla birlikte yaşadıklarımızın tarihin tekerrüründen ibaret olduğu anlayışı, kaba bir genelleme olup her olgunun kendine özgü olduğunu hatırdan uzak tutmamak gerekir. Ancak olayların biricik olması, tarihî olgulara bakarak genellemeler yapmamızı engellememelidir. Zira "tarih, genellemelerle beslenir." [8]

İnsan, çevresini ve kâinattaki diğer varlıkları tanımaya meraklı olduğu gibi kendisini ve yaşadığı toplumu da tanımak ister. Tarihin yararlarından biri, insanın kendisini tanımasına yardım etmesidir.

Bütün toplumlar için geçmiş tecrübeler, bir öğrenme, bilgilenme ve meşruiyet kaynağıdır. Geçmişi bilmek ve ondan ders almak, hiçbir insanın müstağni kalamayacağı bir gereksinimdir. Collingwood'un dediği gibi, "Tarihçinin üstünde çalıştığı geçmiş, ölü bir geçmiş değildir; belli bir anlamda bugün hala yaşayan bir geçmiştir." [9] Toplumlar, geçmişleriyle kendilerine dünyada meşruiyet sağlamaya çalışırlar.

Her toplumun ait olduğu bir medeniyet vardır. Bireylerin kendi medeniyetlerine ait değerlere sahip çıkması, ortak bir kimlik inşa etmelerine yardımcı olur. Toplumda geleneklerin ve kurumların gelişimi için geçmişi bilmek gerekir. Geçmiş bilgisiyle insanlar, miraslarını nesilden nesile aktarma imkânı bulurlar. Böylece kendilerine ve geçmişlerine bir anlam verirler. Carr'ın ifadesiyle "Tarih, edinilmiş becerilerin kuşaktan kuşağa iletilmesi içinde bir ilerlemedir." [10]

8 Carr, s. 77.
9 Carr, s. 28.
10 Carr, s. 135.

Tarih bilen insanlar, geçmiş hakkındaki bilgileri sayesinde toplumu ve toplumun değerlerini daha iyi anlayabilir ve yorumlayabilirler. Bu durum, insanlar arasında ortak değerlerin gelişmesine katkı sağlar.

Bize sağladığı faydalar bağlamında diyebiliriz ki tarih bize muasır hayatı, geçmiş hayatın tekâmülü olarak yakından anlatır; hatta istikbal hakkında düşünmeyi de mümkün kılar. [11] Bir başka ifadeyle söylemek gerekirse tarih, insana geçmişi öğrenme, bugünü anlama ve geleceği tahmin edebilmede yardımcı olur. [12]

Buraya kadar zikrettiğimiz yararları sebebiyle tarihin aynı zamanda algı oluşturması, hatta silah olarak kullanılması da mümkündür. Nitekim her ideoloji ya da otorite, kendisini haklı ve önemli gösterecek şekilde tarihi kullanır. Bu sebeple resmi tarihlerin anlattıklarıyla gerçekte olanlar arasındaki uçurum derindir. Öte yandan her milletin tarihi kendi zaviyesinden anlatma ve kendisini merkeze oturtması da karşılaştığımız temel bir yaklaşımdır. Kim çocuklarına babasının hırsız, dedelerinin katil olduğunu ya da varlıklarının insanlığa armağan değil yük getirdiğini anlatır? Şu da kesindir ki her tarih anlatımının simsarları ve taşeronları vardır.

11 Togan, s. 18.
12 Bk. Özçelik, s. 5.

Tarih ve Tarihçi

Tarihi anlatan ve tarih bilincinin inşa edilmesinde görev alan en önemli aktör tarihçidir. O, tarihi, hakikati anlatma yükümlülüğü olduğunu düşünerek anlatması mümkün olduğu gibi, basit çıkarlar için olayları tahrif etmesi de mümkündür. Ancak daha yaygın görüleni maslahatın şekillendirdiği anlayış ve bunun kurgucuları olanlardır. Neticede tarihçi de insandır ve hayata yaşadığı dönemin penceresinden bakar. Bütün bunları bir yana bırakırsak, tarihçi geçmişte meydana gelen olaylara nesnel bir bakış açısıyla bakabilir mi? Nesnellik mümkün müdür?

Tarihçinin Nesnelliği

Tarihçinin nesnelliği ve öznelliği meselesi, hakkında kolayca yargıda bulunabilecek bir husustur. Zira herkesin karşılaştığı örnekler vardır.

Nesnellik

Tarihçinin nesnelliği meselesi çok tartışılan konulardan biridir. Onun kullandığı dil, kendi dönemine ait yaşayan bir olgudur. Tarihçinin zihni, yaşadığı toplumun kültürel ortamında ve sahip olduğu çevrede şekillenir. Kullandığı dil, görüşlerini ifade ettiği bir araç olarak

aynı zamanda onun düşüncesini şekillendiren bir unsurdur.[13] Dolayısıyla tarihçinin kullandığı kelimeler dahi olguların anlaşılması üzerinde etkili olur. Belki olgularla ilgili bazı tespitler, -belirli ölçüde- nesnel bir şekilde ortaya konabilir.

Örneğin İstanbul'un 29 Mayıs 1453'te Sultan II. Mehmed (1451-1481) komutasındaki Osmanlı ordusu tarafından ele geçirildiği, herkesçe kabul edilebilecek, tarihî bir olgu hakkında nesnel tespittir. Ancak II. Mehmed'in İstanbul'a hâkim oluşu Türk tarihçilere göre fetihtir; Batılılar açısından ise istiladır. Bu sebeple Türk tarihçiler, II. Mehmed'i Fatih olarak anarlar. Tartışmasız bir tarihî olgunun ifadesinde bile seçilen kelimeler nesnelliğin sınırlarını zorlamaktadır. Öte yandan İstanbul'un "el değiştirmesinin" ayrıntıları ele alındığında çeşitli sebeplerle olguların tespitinde bile farklılıklar ortaya çıkmaktadır.

Olguları yorumlamaya gelince tarihçinin, yaşadığı toplumdan, bağlı olduğu kültürel çevreden, aldığı eğitimden ve bizzat yaşadığı tecrübelerden etkilenmeyecek şekilde bir nesnelliğinden söz etmek mümkün değildir. Zira tarihçi ile inceleme konusu yaptığı olay veya dönem arasına nesnelliğe halel getiren pek çok engel ve yorum girmekte, başka bir ifadeyle onu öznelliğe sürükleyen etkenler ortaya çıkmaktadır. Üzerinde durduğumuz şey, tarihçinin iradesi dışında ortaya çıkan öznelliktir. Ancak tarihçi, elinden gelen çabayı gösterdikten sonra onu aşan sebeplerden dolayı öznel olmakla suçlanamaz.

13 M. Foucault, R. Barthes ve J. Derrida, gösteren ile gösterilen arasındaki belirsiz ve katmanlı ilişkiyi sorgulayarak gerçekliği bizatihi dilin şekillendirdiğini ve belirlediğini söylerler. Buna göre her şey dilsel/metinsel bir yapıdır. Bu görüşü benimseyen H. White'a göre tarih, bir görüşün, dilin kullanımı sayesinde oluşturulmuş ikna edici bir kompozisyonudur (Walia, Shelley, *Edward Said ve Tarih Yazımı*, çev. Gürol Koca, Everest Yayınları, İstanbul 2004, s. 14-15).

Bir de bilinçli olarak tarihi çarpıtmak ve olguları ideolojik kılıflar içinde sunmak şeklindeki bir tarihçilik anlayışıyla sıkça karşılaşırız. Kuşku yok ki bilimsellik yerine gerçekleri çarpıtmak amacıyla hazırlanan bu tarih çalışmalarının, -ne kadar popüler ve etkileyici olurlarsa olsunlar- saygın bir bilimsel çabanın ürünü olarak değerlendirilmeyi hak etmeleri mümkün değildir.

Tarihçi, olayları tasvir ederken birçok etken, nesnel olmasının önünde engel oluşturur. Her şeyden önce ona ulaşan malzemenin tarihî olguyu ne kadar yansıttığı meçhuldür. Bu sebeple onun nesnel olmasını engelleyen sebeplerin başında olaylar hakkındaki belgelerin tarihçiye ulaşmasından kaynaklanan sorunlar gelir. Tarihçi ile olgu arasında geçen zaman diliminde belgelerin gerçeği yansıtacak şekilde muhafaza edilebilmesi her zaman mümkün olmaz. Tarihçinin nesnel olma çabası, kendisine ulaşan belgelerle sınırlıdır. Dolayısıyla eldeki belgeler, tarihçinin alanını sınırlar. Diğer taraftan tarihçi, incelediği dönemin bütün olayları hakkında bilgi sahibi olamaz.

Tarihçi açısından, belli olaylarla ilgili malumatın muhafaza edilmiş olması ise bir çeşit yönlendirmedir. Bu hususu özellikle, geçmişte meydana gelen olaylar hakkındaki rivayetleri nakleden bilginlerin eserlerinde yer alan malumatı dikkate alarak ifade ediyoruz. Emevîler dönemini de idrak etmiş olan Şiî müelliflerden Ebû Mihnef Lût b. Yahya el-Kûfî (ö. 157/773), Kerbelâ olayıyla ilgili rivayetleri naklederken kendi mezhebî-siyasî tercihinden tamamen sıyrılabilmiş midir? Buna “Evet!” demek mümkün görünmemektedir. Böyle bir çabası olsa dahi içinde bulunduğu çevre, onu bir ölçüde yönlendirir. Bu bağlamda olgular hakkında verilen bilgilerin güvenilirliği meselesi de üzerinde dikkatle durulması gereken bir konudur.

Kaldı ki tarihçinin olaylar hakkındaki belgelere karşı tarafsız olduğunu söylemesi, onun nesnel olduğu anlamına gelmez. Ünlü tarihçi ve tefsirci Taberî, *Tarih*'inin başında kitabına aldığı rivayetlerle ilgili şöyle bir hatırlatmada bulunur:

"Benim bu kitabımı gözden geçirenler bilsinler ki bu eserimde dercedilen her bilgi ve haber, pek azı hariç olmak üzere, aklî delillere, insanların fikir ve akıllarıyla düşünerek buldukları sebeplere dayanmayıp, ancak senetleriyle ravilerini gösterdiğim haber ve rivayetlere dayanır. Çünkü geçip gidenlere ve sonra gelenlere dair olan haber, olay ve hadiselerden her biri, bunları gözleriyle görmeyen ve o zamanları idrak etmeyenlere, ancak o halleri gören ve işitenlerin haber vermeleri, o haberleri nakletmeleriyle bilinir; akıl ve fikir ile bilinmez. Geçip gidenlerin bazılarına dair naklettiğimiz haberlerin bir kısmını doğru bulmayıp inkâr edenler ya da çirkin sayanlar bulunursa bilsinler ki bu haberler tarafımızdan uydurulmadan ravilerce bize nakledilmiştir." [14]

Bu anlayışın yönlendirici ve uydurma bazı rivayetlere kapı aralayabilecek bir yaklaşım olması bir yana, Taberî'nin kendisine ulaşan her rivayeti kitabına aldığını zannetmek de yanıltıcı olur. Örneğin Hz. Osman ile Ebû Zer el-Gıfârî arasında geçenler hususunda kendisine ulaşan, çirkin addettiği bazı rivayetleri zikretmeyi uygun görmediğini ifade eder. [15]

14 et-Taberî [2], Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Zâkir Kadirî Ugan, Ahmet Temir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, I, 7-8.

15 et-Taberî [2], II, 445. Krş. Aycan, İrfan-Sarıçam, İbrahim, "İslâm Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümüne İlişkin Bazı Düşünceler", *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Problemi: İslâm Tarihinde Usûl Meselesi*, 21-22 Şubat 2004, İstanbul, s. 884.

Tarihçi, meydana gelen sayısız olay arasından bazılarını seçerek, yani bazı olayları tarihin konusu yaparak tarihe kendi kanaatini ve bakış açısını katar. Geçmişte olguları tespit eden tarihçiler de yazdıkları kitaplarda benzerleri arasından seçtikleri olgularla esasen yorum yapmış oluyorlardı. Kaldı ki onlar da herhangi bir etki altında kalmaksızın olguların kaydı hususunda tercihte bulunma imkânına sahip değillerdi. Bizim karşı karşıya kaldığımız sorunların benzerleri, olgular hakkındaki malumatı geçmişte kaydedenler için de geçerlidir. Bizim beşer olarak sahip olduğumuz zaaflar, onlar için de söz konusudur. Tarih, yazıldığı dönemin koşullarından bağımsız olmayacak şekilde geçmişi yeniden tasvir etme ameliyesi olduğu için bir çeşit geçmişi kurgulama faaliyetidir.

Tarihin olguları bütünüyle nesnel olamaz. Çünkü bunlar, tarihçinin onlara yüklediği anlamla tarihin olguları haline gelirler. Tarihte nesnellik, olgunun nesnelliği değil, olgu ile yorum arasındaki ilişkinin; geçmiş, bugün ve gelecek arasındaki ilişkinin nesnelliği olabilir.[16] Bir tarihçinin nesnel olduğunu söylediğimizde sadece olgularda yanlışlık yapmadığını söylemek istemiyoruz; bundan daha çok, doğru olguları seçtiğini ya da bir başka deyişle, doğru anlamlılık ölçütünü kullandığını söylemek istiyoruz.[17]

Öznellik

Bazı tarihçiler, çeşitli sebeplerle bilinçli olarak öznelliği tercih eder. Olayları seçerek ya da bazıları hakkındaki bilgileri karartarak olaylar üzerinde bilinçli bir tasarrufta bulunan tarihçilere örnek olarak vakanüvisleri hatırlayabiliriz. Resmi devlet tarihçileri olan

16 Bk. Carr, s. 142.
17 Bk. Carr, s. 145.

vakanüvislerin amacı, iktidardaki zevatın yaptıklarını güzel göstermek, övgüye değer gördükleri gelişmeleri öne çıkararak hükümdarı ve yardımcılarını yüceltmekti. [18] Yazılanlar, resmi ilişkiler çerçevesinde kaleme alındığı için tarafgir tasvirler kaçınılmazdı.

İslâm tarihinin ilk döneminden de bir örnek verelim: Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbas, Bedir savaşına müşrik ordusunda katılmıştı ve savaşta esir edilenlerden biriydi. Hz. Peygamber döneminin en önemli kaynaklarından biri olan İbn Hişâm, Bedir esirlerinin isimlerini İbn İshak'tan naklettiği listede Hâşimoğullarından Akîl b. Ebî Tâlib ile Nevfel b. el-Hâris b. Abdülmuttalib'in isimlerini zikretmiştir. [19] Hz. Abbas'ın isminin kimin tarafından listeden çıkarıldığını bilmiyoruz. Ancak Abbasîlerin atası olduğu için onun isminin burada masum bir unutkanlık sonucu yer almadığını zannetmiyoruz. Hz. Abbas'la ilgili benzer ihmalkârlıklara, başka kaynaklarda da rastlanmaktadır. [20]

Bir millete, dine, mezhebe, siyasî görüşe bağlılık, olguların yönlendirmeye açık hale gelecek şekilde nakledilmesine sebep olabilmektedir. Bunun için tarafgirlik, olguların hem aktarılmasında hem de yorumlanmasında önemli bir yönlendirme sebebidir. Bu yönlendirme, tarafların hepsi için söz konusudur. Muhalifler hakkında belgeleri karartan bir iktidardan söz edebileceğimiz gibi muhaliflerin iktidara karşı oluşlarının gerektirdiği bir öznellikten de söz edilmelidir.

18 Osmanlı dönemi tarihçilerinden örnekler için bk. Güneş, Ahmet, "Tarih, Tarihçi ve Meşruiyet", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 17, Ankara 2005 (http://www.ankara.edu.tr/kutuphane/otam/otam_2005_sayi17/ahmet_gunes.pdf), s. 8-17 (erişim tarihi: 15.11.2007).

19 İbn Hişâm [2], Ebû Muhammed Abdülmelik (218/833), *Sîretu İbn Hişâm*, el-Mektebetü'ş-Şâmile (el-İsdâru's-Sânî 2.09), I, 715.

20 Bk. İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, s. 885.

Ehl-i Sünnet veya Şîa mezheplerine mensup bilginlerin Hz. Osman'ın öldürülmesinden başlayıp Hz. Ali'nin öldürülmesine kadar devam eden zaman diliminde etkin varlık gösteren Haricîler hakkında anlattıkları, Haricîlerin algı ve anlayışlarını ne kadar yansıtır? Çatışma içinde oldukları bir grubu nesnel bir bakışla tasvir edebilirler mi?[21] Öte yandan Haricîlerin tekfir ettikleri Osman ve Ali hakkındaki kanaatleri ve taraf oldukları olaylarla ilgili tasvirlerine ne derece güvenilebilir?

İslâm tarihinin erken dönemlerinde yaşayan bazı bilginler, çeşitli sebeplerle rivayetlere müdahale edildiğini ya da rivayetler uydurulduğunu gördükleri için insanları uyarma ihtiyacı duymuşlardır. Bunlardan biri olan Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855), -bu hususa dikkat çekmek amacıyla söylediğini düşündüğümüz-, "Üç şeyin aslı yoktur: Tefsir, melâhim ve meğâzî."[22] sözü, olgularla ilgili tasvirler hakkında duyulan kuşkunun boyutunu göstermesi açısından ilginçtir.

Bilindiği gibi modern çağda devletler, ideoloji mensupları ya da -popüler bir ifadeyle- toplum mühendisleri, kendi varlıklarını meşrulaştırmak için tarihi bir araç olarak kullanmaktadırlar. Zira tarih, toplulukların yönlendirilmesinde, millî şuur oluşturulmasında ve geliştirilmesinde vazgeçilemeyen önemli bir araçtır. Örneğin Cumhuriyet'in ilk yıllarında ileri sürülen tarih tezine göre medeniyetin beşiği Asya olup burası Türklerin ilk anayurdudur. Eski zamanlarda Orta Asya'da meydana gelen bir kuraklık sebebiyle yurtlarından çıkıp dünyanın çeşitli yerlerine yayılan Türklerin bir kısmı Anadolu'ya gelerek burada Sümer, Elam ve Eti devletlerini

21 Bugün Haricîler hakkında elimizde bulunan bilginin hemen tamamına yakını muhalifleri üzerinden bize ulaşmıştır. Bu durumun bizi yönlendirmediğini söylemek mümkün değildir.

22 es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman (911/1505), *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 4. Basım, Kahraman Yayınları, İstanbul 1398/1978, II, 227.

ve medeniyetlerini kurmuşlardır. Mezopotamya ve Mısır medeniyetlerinin de Türk eseri olduğunu ifade eden bu iddia sahipleri, Etilerin Türklüğü üzerinde özellikle durmaktadırlar. Böylece bir taraftan Türklerin Anadolu'da işgalci olmadıkları ve burasının gerçek sahipleri oldukları vurgulanırken diğer taraftan Türklerin medeni bir kavim oldukları ifade edilmiş olmaktadır.[23]

İdeolojik ve siyasî tercihin tarihçilerin olgulara yaklaşımları üzerindeki etkisine örnek olarak Cumhuriyet'in kuruluşundan başlayarak uzun yıllar, özellikle son dönem Osmanlı Devleti tarihi hakkında genelleyici olumsuz bir bakış açısının hâkim olduğunu hatırlayalım. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin önemli padişahlarından biri olan Sultan II. Abdülhamid'e (1876-1909) bazı tarihçilerin Kızıl Sultan, bazılarının ise Ulu Hakan demeleri de ideolojik anlayışın tarih okumalarına etkisini gösteren örneklerden biridir.[24]

Geçmişi karalamak, bir meşruiyet aracı olarak kullanıldığı için yeni iktidarların eliyle ya da onlara yaranmak amacıyla geçmiş hakkında olumsuz kanaatler ileri sürmek, sık rastlanan bir durumdur. Bu tespitten hareketle, İslâm tarihinin ilk dönemiyle ilgili eserler genellikle Abbasîler döneminde yazıldığı için Emevîler hakkında genel bir olumsuz anlayışın hâkim olduğunu söylemek yanlış değildir. Bu olumsuz kanaat, özellikle Hz. Ali'ye biat etmeyi reddeden Muâviye, iktidarı döne-

23 Bk. Güneş, s. 37-40.

24 Abdülhamid dönemine siyasî bakıştan kaynaklanan çatışmacı yaklaşımlar akademik tarihçilikte azalmışsa da popüler tarihçilikte devam etmektedir. 1930'lu yılların Cumhuriyet ideolojisi Osmanlı geçmişini topyekûn reddetme eğilimindeyken, 1940 ve 1950'li yıllara gelindiğinde bu durum değişmeye başlamıştır. Örneğin, Tanzimat reformculuğuyla barışma yoluna gidilmiş, ancak Abdülhamid dönemini modernleşme çizgisinden sapma, geriye dönüş ve İslâmî gericilik olarak niteleyen anlayış önemli ölçüde muhafaza edilmiştir (Bk. Özbek, Nadir, "Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2/1, 2004, s. 73).

minde Kerbelâ ve Harre olaylarının meydana geldiği Yezîd b. Muâviye ile Mervân ve çocukları hakkında daha açık görülmektedir. Emevîlerden çok sonra yaşayan Suyûtî (911/1505), halifeler tarihiyle ilgili kitabının başına Emevîlerin hilafeti hususunda uyarıcı ve Abbasîlerin hilafetini müjdeleyici hadisleri koymayı ihmal etmemiştir.[25] Gerçi kendisi Abbasîler döneminde yaşamamıştır; ancak yaşadığı dönemde Mısır'da Abbasoğulları soyundan olan bir halife bulunmaktadır.

Yezîd döneminde meydana gelen Kerbelâ ve Harre olayları hakkında da olayları abartan ve insanların duygularını Yezîd'e karşı bilemeyi amaçlayan pek çok rivayet nakledilmiştir. Örneğin Kerbelâ'da Hz. Hüseyin öldürüldüğünde gökyüzünün kararıp yıldızların çıktığı, kırmızı toprak yağdığı, Hz. Hüseyin'in öldürüldüğü gecenin sabahında Beyt-i Makdis'te kaldırılan her taşın altında taze kan görüldüğü, onun öldürülmesinden bir hafta sonra yıldızların çarpıştığı, öldürüldükten sonra iki-üç ay boyunca güneş doğduğunda ufkun, duvara kan sürülmüş gibi kızıllaştığı ve bu durumun güneş yükselinceye kadar devam ettiği şeklinde tasvirlerle karşılaşıyoruz.[26] Harre olayında Şam ordusunun yaptıkları hususunda da birçok abartılı rivayetle karşılaşmaktayız.[27] Bütün bu rivayetlerin Emevî düşmanları tarafından ve büyük ölçüde Abbasîler döneminde onlara düşmanlığın popüler olduğu zamanlarda uydurulduğunu söylemeye gerek yoktur.

Olgular üzerinde bilinçli tasarruflarla yönlendirmeler yapmanın bazen iyi niyetten kaynaklandığını gösteren örneklerle de karşı-

25 es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, el-Mektebetü'ş-Şâmile (el-İsdâru's-Sânî 2.09), I, 4-7.

26 Bk. Demircan, Adnan, *İslâm Tarihi'nin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 327-329.

27 Harre olayı hakkında geniş değerlendirmeler için bk. Önkal, Ahmet, "İslâm Tarihinde Tarafsızlık Problemi", *İslâmî Araştırmalar*, 6/ 3, 1992.

laşıyoruz. Hz. Muhammed (s) ve Ashabı hakkında, onları yüceltmek amacıyla ortaya çıkan birçok rivayet buna örnektir.

Hz. Peygamber'in doğumu sırasında meydana gelen olağanüstü hadiseler, küçüklüğünden itibaren başına gelen mucizevî birçok olay ve gösterdiği mucizelerle ilgili anlatılanların bir kısmı insanların ona olan ilgisini arttırmak amacıyla iyi niyetlerle ortaya çıkmış olmalıdır. Ashab için de benzer bazı rivayetler ortaya çıkmıştır. Örneğin Hz. Peygamber'in hicreti sırasında Sevr mağarasına girerken Hz. Ebû Bekir'in zararlı bir hayvan bulunup bulunmadığını öğrenmek için Hz. Peygamber'den önce içeri girmesine dair anlatılanlar, zamanla farklı bir mahiyet kazanarak Hz. Ebû Bekir'in mağarada bir yılan tarafından ısırıldığı hikâyesine dönüşmüştür. İbn Hişâm (ö. 218/833), bazı âlimlerin kendisine Hasan-ı Basrî'nin, Resûlullah ile Ebû Bekir'in mağaraya gece ulaştıklarını, Ebû Bekir'in Resûlullah'ı yılanlardan ve yırtıcı hayvanlardan korumak amacıyla mağaraya önceden girdiğinden söz eder; ancak yılanının onu ısırması hususunda herhangi bir bilgiye yer vermez.[28] Oysa muahhar kitaplarda yer alan bazı rivayetlere göre mağaraya geldiklerinde Hz. Ebû Bekir örtüsünü yırtarak parçalara ayırmış ve bu bez parçalarıyla mağaradaki delikleri kapatmış; ancak bez yetmediği için son deliği topuğu ile kapatmış ve bu delikte bulunan bir yılan tarafından ısırılmıştır. Yorgun olan Resûlullah, Hz. Ebû Bekir'in dizine başını dayayarak uyumuş; acıdan dolayı Ebû Bekir'in gözlerinden akan yaşlar, onun yüzüne dökülünce uyanmış ve tükürüğüyle onu tedavi etmiştir.[29]

28 İbn Hişâm, I, 485.

29 Yılan tarafından ısırılma olayından bahseden rivayetler için bk. el-Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn (458/1065), *Delâ'ilü'n-Nübüvve*, nşr. Abdulmu'tî Kal'acî, Beyrut 1405/1985, II, 477; Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi: Hayatı ve Eseri*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 2004, s. 147; Şevkî Ebû Halîl, *el-Hicre: hadesun ğayyere mecra't-târîh*, 3. Basım, 1405/1980, s. 86-87.

Hz. Peygamber döneminden sonra mağara hikâyesi zenginleşerek farklı bir boyuta taşınmıştır. Söz konusu hikâye, muhtemelen Müslümanların hayal dünyasında Hz. Peygamber'in (s) vefatından sonra gelişmiştir. Çoğu zaman rivayetlerdeki bu değişim ve gelişim, doğal süreçte şekillenmektedir. Bu sebeple rivayetlerin bir kısmının sistemli ve bilinçli bir şekilde masa başında oluşturulduğunu söylemek zordur. Ancak bu tespit, bütün rivayetler için söz konusu değildir. Burada Mithat Cemal Kuntay'ın "Tarih Hocasına" adlı şiirini hatırlamak yerinde olacaktır.[30]

Anlat bana bir parçacık ecdâdımı anlat
Muhtacım o efsaneye tarihe masal kat

Yattıkça büyür dağ gibi bir gövdesi varmış
Kalkınca uzar gölgesi dünyayı tutarmış.

Düşmanları müstefreşelerden yumuşakmış.
On saltanat el pençe rikabında uşakmış?

Öldükçe yaşarmış yeniden hadiselerde!
Muhtacım o ecdâda yalandır deseler de?

Anlat bana bir parçacık ecdâdımı anlat,
Muhtacım o efsaneye tarihe masal kat...

Tarihçi ve Tarihî Olgular

Tarihçi, bir yandan olgularla ilgili belgeleri bir araya getirerek tarih yazarken aynı zamanda kendisi de yeni olgular içinde rol alan

30 http://www.konya-turkocagi.org.tr/index.php/tarihin-icinden (erişim tarihi: 20.05.2016).

bir kahramandır. O da daha sonraları yazılacak tarihin konularından biridir. Zira tarihçi, tarihin dışında değildir. Bununla birlikte tarihçi, olgulara -mutlak anlamda mümkün olmasa da- olgular üstü bir konumdan bakmaya çabalamalı, içinde yaşadığı toplumun, ait olduğu kültürün, ekonomik koşulların, ideolojik ve siyasî tercihlerin kendisini etkilemesine boyun eğmemelidir. Yine de bu karşı koyuşun tarihçiyi zamana karşı bağımsızlaştırdığını düşünmemek gerekir. Zira "tarihçi, tarih yazmaya başlamadan önce, tarihin ürünüdür." [31]

Tarihçi, genellikle olguları gözlemleyerek tasvir ve tahliller yapma olanağına sahip değildir. Dolayısıyla tarihi yazabilmesi için çeşitli belgelere ihtiyaç duyar. Zamanın akışı içinde meydana gelen olayların çok azı, göz şahitleri tarafından nakledilerek ya da arşiv malzemesi haline gelerek tarihçi için malzeme olur. Kaldı ki göz şahitlerinin anlatımlarının ve arşiv malzemesinin de yönlendirici olmadığını söylemek mümkün değildir.

Tarihçinin yaptığı işlerden biri, olguları seçmektir. Zira geçmişte meydana gelen sayısız olgunun hepsini tarihin konusu olarak ele almak mümkün değildir. Olguların bazıları tarihçiyi, kendilerini inceleme konusu yapmaya zorlar; bazıları hakkında ise tarihçi daha özgürce karar verme imkânına sahiptir. Bir olgunun tarihin konusu olması için araştırma açısından anlamlı olması gerekir. Olgularla ilgili belgeleri tespit etmek, hangi belgeleri kullanacağına karar vermek ve bu belgeleri kullanarak olgular arasındaki ilişkiyi irdelemek, bununla ilgili varsayımlarda bulunmak da tarihçinin görevidir. Bu sebeple tarih incelemesi, nedenlerin incelenmesidir. Tarihçi, durmadan "Niçin?" sorusunu sorar ve cevap bulmayı umduğu sürece de

31 Carr, s. 49.

duramaz.[32] Öte yandan tarihte yorum her zaman değer yargılarına, nedensellik ise yoruma bağlıdır.[33]

Tarihçi, geçmişte meydana gelen olayların bir kısmını inceleme konusu yaparak tercihini kullanırken olayların hepsi kendisine ulaşmış değildir. Böylece tarihçinin araştırma konusu yaptığı olgular, gerçekte meydana gelenlerin çok az bir kısmıdır. Olgular, bazen birbirlerinden bağımsız gibi görünse de aralarında bir ilişki ve süreklilik bulunabilir. Ancak bu ilişki her zaman açık olmadığı gibi bazen de dolaylıdır. Bu sebeple olgular arasındaki ilişkiyi doğru bir şekilde anlayabilmek ve yorumlayabilmek için derin ve geniş bir bakış açısı gerekir.

Tarihçi, farklı malzemeler kullanarak kaynaklarından mütevellid olumsuzlukları azaltabilir. Tek kaynağa dayanarak yapılabilecek tasvirlerde yanılma ihtimali yüksektir. Bunun için olgularla ilgili farklı müelliflerin kaleminden çıkan tasvirlerin yanı sıra doğrudan olgu tasviri amacıyla yazılmamış diğer yazılı malzemeler, arşiv malzemesi ve maddî kalıntılar gibi kaynaklara da başvurulmalıdır. Olgu hakkındaki malzemeden kaynaklanan sorunları aşabilmek için olgularla doğrudan ya da dolaylı ilgisi olan bütün malzemeler toplandıktan sonra, bunların iyice tahlil edilmesi, sonra da olguların ihata edici bir bakış açısıyla değerlendirilmesi gerekir.

Tarihçinin, incelediği dönemi dar tuttuğu ölçüde olgulara hâkimiyeti artar. Ancak olgulara bakışı olabildiğince geniş olmalıdır. Aksi takdirde ele aldığı konuları vukufiyetle değerlendirebilmesi mümkün olmaz. Ayrıca tarihçi, ele aldığı dönemi bir açıdan; örneğin ekonomik, kültürel, sosyal, siyasî ya da hukukî yönüyle incelemeyi hedeflese de

32 Carr, s. 103.
33 Carr, s. 126.

diğer yönlerini ihmal etmemelidir. Çünkü dar bir kesite yoğunlaşan tarihçi bütünü ihmal ederse konuya hâkim olamaz.

Tarihçi: Etkilenen İnsan

Tarihçinin geçmiş hakkında konuşması, tasvirde bulunması, yazı yazması onu insanî zaaflardan kurtarmaz. Kuşkusuz tarihçi de diğer insanlar gibi birçok zaaf ile maluldür. Yazdıklarını ve söylediklerini ancak insanî zaafları çerçevesinde anlamak ve değerlendirmek gerekir. Tarihçinin söylediklerini mutlak doğrularmış gibi kabul edemeyiz. Esasında meydana gelen tarih ile tarihçinin söyledikleri arasında % 100 bir uyum olması beklenmemelidir. Sahip olduğu insanî zaafların muhataplarının sahip olduklarından farklılık göstermediğini söylemek mümkündür. Bir tarihçi doğruyu ya da yanlışı anlatmayı hedefleyebilir. Ancak doğruyu anlatmayı amaçlarken de yanlışı anlatmayı amaçlarken de insanî zaaflardan uzak düşünülmemelidir.

Etkilenme fıtrî bir süreç olarak bütün insanlar için söz konusudur. Ancak bilinçli bir teslimiyet tarihçi için önemli bir zaaftır. Tarihçi, etkilendiğinin farkında olmalıdır.

Yönetici-Tarihçi İlişkisine Bir Örnek: Vâkıdî

Geçmişte yazılan tarih kitaplarının çeşitli yazım amaçları vardı. Tarih kitaplarının önemli bir kısmı iktidarların resmî tarihçileri tarafından yazılmıştır. Vakanüvis denen bu insanlar, sarayın hizmetinde bulunurlar ve hadiseleri otoritenin gözlüğüyle anlatırlardı. Bunun için bu kitaplarda muhalefetin objektif olarak anlatılmasına şahit olmak pek mümkün değildir. Bu tarih kitaplarında hükümdarın övgüsüne, muhaliflerin ya da gözden düşenlerin yergisine sıklıkla rastlanır. Bununla birlikte satır aralarında farklı bazı bilgiler bulmak mümkündür.

İslâm tarihinin ilk dönemlerinde resmî tarih yazıcılığı bulunmadığı için tarih yazanlar ya iktidardaki kişilerle ve onların hizmetlerindeki yüksek bürokratlarla iyi ilişkiler içindeydiler, ya da muhaliflerin destekçisiydiler. Çok azı ise bağımsız kalmayı tercih etmiştir.

Vâkıdî'nin (ö. 207/823) öğrencisi İbn Sa'd (ö. 230/845), onun Bermekîlerle olan ilişkileriyle ilgili bilgi vermenin yanı sıra muhtemelen o dönemdeki eleştirilere cevap sadedinde de önemli açıklamalar nakletmektedir. Onun hocasıyla ilgili anlattıklarını özetlersek, iktidar-tarihçi ilişkisi ile ilgili bazı ipuçları verebiliriz:

Vâkıdî, Medine'den ayrılıp Bağdat'a gitti ve orada dört yıl boyunca Harun Reşîd'in Mehdi Ordusu'nun kaza işlerini gördü. Meğâzîyi, Siyer'i, şehir fetihlerini, Hadis ve hükümlerde insanların ihtilaf ettiği ve ittifak ettikleri hususları iyi bilirdi. Bu hususları yazdığı kitaplarda ve naklettiği rivayetlerde ortaya koydu.

İbn Sa'd, Hocası Vâkıdî'nin iktidarla nasıl ilişki kurduğuna dair bir anısını nakleder: Halife Harun Reşîd, hac münasebetiyle Medine'ye geldiği zaman Yahya b. Hâlid'e şöyle dedi:

-Bana Medine'yi, burada meydana gelen olayları, Cibrîl'in (a) Hz. Peygamber'e gelişini, nerede nasıl geldiğini ve şehitlerin kabirlerini bilen birisini bul ve getir.

Herkes Yahya'ya beni işaret etti. Vali, kendisini görmem için bana haber gönderdi. Yanına gittiğimde ikindiden sonraydı. Bana şöyle dedi:

-Ey Şeyh! Müminlerin Emiri -Allah onun şerefini yüceltsin- yatsı namazını Mescid-i Nebevî'de kılmak istiyor. Sen de olayların geçtiği yerlere bizimle geleceksin ve o yerler hakkında bilgi vereceksin. Cibrîl'in (a) Hz. Peygamber'e (s) geldiği yerleri göstereceksin. Bizim yakınımızda ol.

Yatsı namazını son vaktinde kıldım. Elimde mumlarla dışarı çıktım. İki adam (Halife ve Vali) da eşek üzerinde bulunuyordu. Yahya,

-O adam nerede, diye sordu.

-Buradayım, dedim.

Onları mescidin mesken olarak kullanılan yerlerine götürerek,

-İşte burası Cibrîl'in (a) Hz. Peygamber'e geldiği yerdir, dedim.

İkisi de eşeklerinden indiler, iki rekât namaz kıldılar ve bir müddet Allah'a dua ettiler. Sonra tekrar eşeklere bindiler. Ben önlerinde gidiyordum. Onları önemli olayların meydaha geldiği her yere götürdüm. Onlar da her yerde namaz kıldılar ve içten gelerek dua ettiler. Ancak fecrin doğuşu sırasında Mescid-i Nebevî'ye gelebildik. Müezzin ezan okudu. Onlar valilik sarayına gidince Yahya b. Hâlid bana,

-Ey Şeyh! Ortadan kaybolma, gözümün önünde ol, dedi.

Mescid-i Nebevî'de sabah namazını kıldım. O, Mekke'ye gitmek üzere hazırdı. Sabah olunca Yahya b. Hâlid bana seslendi; oturduğum yere yaklaşarak,

-Müminlerin Emiri -Allah onun şerefini yüceltsin- çok ağladı. Gösterdiğin şeyler onun çok hoşuna gitti. Bu yüzden sana 10.000 dirhem verilmesini emretti, dedi. Bana bir kese vererek,

-Ey Şeyh! Bunu al, senin için hayırlı ve bereketli olsun. Bugün yola çıkıyoruz. Fakat senin bize katılman gerekmez. İnşaallah, biz evin yolunu biliyoruz, dedi.

Müminlerin Emiri yola çıktı. Yanımdaki malla birlikte evime döndüm. O parayla var olan borçlarımızı ödedik, bazı çocuklarımızı evlendirdik. Neticede genişliğe kavuştuk. Sonra zaman yine bizi sıkmaya başladı. Bir gün [eşim] Ümmü Abdullah bana,

-Ey Ebû Abdullah! Neden oturup duruyorsun? Bu adam, Müminlerin Emiri'nin veziridir. O seni tanıyor ve sadece eve dönünceye kadar senin sabretmeni istedi, dedi.

Medine'den ayrılıp, bir toplulukla birlikte Irak'a gittim. Orada Müminlerin Emiri'ni sordum. Bana onun Rakka'da olduğunu söylediler.

Oradan ayrılıp Medine'ye gelmek istedim. Fakat Medine'deki halimi düşündüm, tam bir perişanlıktı. Sonra kendi kendime Rakka'ya gitmeye karar verdim. el-Kerâ mevkiine gelince, ordudan Rakka'ya giden bir grup gençle karşılaştım. Onlar beni görünce,

-Ey Şeyh! Nereye gitmeyi düşünüyorsun, diye sordular. Ben de onlara kendimden bahsettim ve Rakka'ya gitmek istediğimi söyledim. Devecilere verilecek ücreti hesap ettik, bize ağır gelmişti. Onlar,

-Ey Şeyh! Gemiyle gitmeye var mısın? Devecilere verilecek ücrete göre daha uygun, dediler. Onlara,

-Bu konuda bilgim yok. Siz daha iyi bilirsiniz, dedim.

Gidip gemi kiraladık. Bana onlar kadar iyilik yapan kimse olmadı. Hizmetimi yapıyorlar, yemeğimi hazırlıyorlardı. Bir evladın babasına yapmadığı iyiliği onlar bana yapıyordu. Nihayet Rakka'da el-Cevâz mevkiine geldik. el-Cevâz zor bir yerdi. Komutanlarına sayılarını bildirdiler, o sayıya beni de dâhil ettiler. Günlerce orada kaldık. Sonra isimlerimizle birlikte bize izin verildi. Bu toplulukla birlikte gelip geçenlerin kaldığı bir hana yerleştik. Bu handa günlerce kaldık. Ben, Yahya b. Hâlid'le görüşme izni istedim. Bu görüşme benim için gerçekten zor oldu. Şöyle ki: İlk önce, daha önce beni tanıyan Ebü'l-Bahterî'nin yanına gittim. Bana,

-Ey Ebû Abdullah! Sen hata ettin, ne yaptığını bilmiyorsun. Benim ona senin geldiğini söylemem mümkün değil, dedi.

Sabah olunca Ebü'l-Bahterî'nin kapısına gittim. Yola çıkmayı düşünüyordum. Param iyice azalmıştı. Arkadaşlarımdan utandım. Elbiselerim yırtılmıştı. Esasen Ebü'l-Bahterî'den de iyice ümidim kesilmişti. Bu konuda arkadaşlarıma bir şey demedim. Medine'ye gitmek üzere yola çıktım. Bazen gemiyle gittim, bazen yürüdüm. Nihayet es-Seylehayn'a geldim.

Bir ara şehrin çarşısında dinlenirken, Bağdat'tan gelen bir kafileyi gördüm. Onların kim olduğunu sordum. Medine'den geldiklerini söylediler. Halife, kafilenin reisi olan Bekkâr ez-Zübeyrî'yi Medine'ye kadı olarak tayin etmişti. ez-Zübeyrî, benim çok sevdiğim insanlardan biriydi.

Bir müddet onların, yerlerine yerleşip dinlenmeleri ve sabah kahvaltılarını yapmaları için bekledim. Sonra yanlarına gittim. Huzuruna çıkmak için izin istedim. İzin verilince ez-Zübeyrî'nin huzuruna çıkıp selam verdim. Bana,

-Ey Ebû Abdullah! Gurbetteyken ne yaptın, diye sordu. Ben başımdan geçenleri, özellikle Ebü'l-Bahterî ile aramızda cereyan eden olayları anlattım. Aramızda şöyle bir diyalog geçti:

-Ebü'l-Bahterî'nin, senin ismini kimseye söylemek istemediğini anlamadın mı? Şimdi ne yapmayı düşünüyorsun?

-Medine'ye gitmeyi düşünüyorum.

-Bu doğru bir düşünce değil! Sen bildiğin şeyleri yapmak üzere Medine'den çıktın. Şimdi yapman gereken, benimle beraber gelmendir. Ben senin durumunu Yahya'ya anlatırım.

Bir bineğe binip onlarla birlikte Rakka'ya gittim. el-Cevâz'ı geçince,

-Benimle kalacaksın, dedi. Ben,

-Hayır! Arkadaşlarımın yanına giderim. Sabahleyin erken vakitte inşaallah Yahya b. Hâlid'in kapısının önünde buluşuruz, dedim.

Arkadaşlarımın yanına gittim. Onlara göre sanki gökten inip gelmiştim. Bana,

-Senden haber alamadık. Doğrusu, senin durumuna çok üzüldük, dediler.

Onlara olanları anlattım. Bana ez-Zübeyrî'nin peşini bırakmamamı tembih ettiler.

-Bu, senin yiyeceğin ve içeceğindir. Bu konuda hiç endişelenme, dediler.

Sabah olunca ez-Zübeyrî'nin kapısının önünde hazır oldum. Ancak bana onun Yahya b. Hâlid'in yanına gittiğini söylediler. Hemen ben de Yahya b. Hâlid'in kapısına gittim. Uzun süre kapının önünde oturdum. Nihayet arkadaşım dışarı çıktı ve bana,

-Ey Ebû Abdullah! Senin durumunu ona söylemeyi unuttum. Fakat merak etme. Burada biraz bekle. Ben hemen içeri girip senin durumunu ona söyleyeyim, dedi.

İçeri girdi. Biraz sonra kapıcı dışarı çıkıp,

-Gel, dedi.

Son derece mahcup bir şekilde içeri girdim. Bu olay Ramazan ayında meydana gelmişti. Ramazan'ın bitmesine üç veya dört gün vardı. Yahya b. Hâlid benim durumumu görünce üzüldüğünü hissettim. Halimi hatırımı sorarak beni yakınına oturttu. Beraberinde sohbet ettiği birçok kişi vardı. Bir konudan bir konuya geçerken benim

görüşümü de sormaya başladı. Ben cevap vermek istemedim. Çünkü benim vereceğim cevaplar, beklenen cevaplara uygun düşmeyecekti. Fakat diğerleri rahat şekilde cevap veriyorlardı. Ben ise susmaya devam ettim.

Meclis sona erip herkes dışarı çıkınca, ben de dışarı çıktım. Baktım, Yahya b. Hâlid'in bir hizmetçisi de arkamdan dışarı çıktı. Daha perdenin yanında iken bana yetişerek,

-Vezir, akşamleyin iftarı kendisinin yanında yapmanı emrediyor, dedi.

Arkadaşlarımın yanına döndüm. Olanları onlara anlattım ve sonunda şöyle dedim:

-Umarım bu bir hata değildir.

Onlardan biri,

-İşte burada iki ekmek ve bir parça peynir hazır duruyor. Bineğime biner gidersin. Hizmetçim de senin arkanda olacak. Eğer kapıcı içeri girmene izin verirse, içeri girersin, yanındakileri de hizmetçiye verirsin. Eğer içeri alınmazsan, bir mescide gidersin, yanındaki yiyecekleri yersin, mescidin suyundan içersin, dedi.

Akşamleyin Yahya b. Hâlid'in kapısının önünde oldum. İnsanlar akşam namazlarını kıldılar. Kapıcı beni görünce,

-Ey şeyh! Geç kaldın! Kaç defa haberci dışarı çıkıp seni aradı, dedi.

Yanımdakileri köleye verdim ve bunları kaldığımız yere götürmesini söyledim. İçeri girdiğimde daha önce sohbette bulunanların hepsinin oraya gelmiş olduklarını gördüm. Selâm verip, bir yere oturdum. Sonra su getirildi, ellerimizi yıkadık. Yahya'ya herkesten daha yakın bir yere oturmuştum. İftarımızı yaptık. Yatsı vakti oldu.

Yahya bize namaz kıldırdı. Sonra tekrar oturduğumuz yere geri döndük. Yahya bana bir şeyler soruyor, fakat ben susmayı tercih ediyordum. Diğerleri ise hemen cevap veriyorlardı. Hâlbuki gerçek onların söylediklerinin tam tersiydi. Gece bu şekilde geçti. Nihayet topluluk çıkmaya başladı, ben de onlarla birlikte çıkmaya teşebbüs ettim. Arkamdan bir hizmetçi yetişip,

-Vezir, yarın, bugün geldiğin vakitten daha erken bir zamanda burada hazır olmanı emrediyor, dedi.

Sonra bana bir kese verdi. İçinde ne olduğunu bilmiyordum. Bu, beni sevindirmişti. Beni bekleyen kölenin yanına çıktım. Bineğime bindim. Kapıcı da benimle birlikte arkadaşlarımın yanına kadar geldi. İçeri girince onlara,

-Bana bir lamba getirin, dedim.

Keseyi açtım. İçinde dinar (altın para) vardı. Arkadaşlarım bana,

-Onu geri vermen gerekmiyor mu, dediler. Ben,

-Hizmetçi bana, yarın, bugün gittiğim zamandan daha erken bir zamanda oraya gitmemi emretti, dedim.

Sonra paraları saydık. Tam 500 dinardı. Arkadaşlarımdan biri,

-Ben senin için bir binek satın alırım, dedi. Diğeri,

-Ben semerini, yularını ve hayvan için gerekli diğer şeyleri alırım, dedi. Bir başkası,

-Ben de seni hamama götürürüm, sakalını boyarım ve kokularım, dedi. Bir diğeri de,

-Ben de senin elbiselerini satın alırım. Orada bulunanlar ne tür elbise giyiyorlar, bana söyle, dedi.

Arkadaşlarıma geçimlikleri için 100 dinar verdim. Fakat bundan bir dirhem bile harcamadılar.

Sabah olunca her biri bana vaat ettiği işi yaptı. Öğle namazını kıldığımda insanların en şereflilerinden biri gibiydim. Kesenin geri kalanını ez-Zübeyrî'ye götürdüm. Beni bu halde görünce çok sevindi. Ona olanları anlattım.

-Medine'ye döneceğim, dedi.

-Bildiğin gibi ben çoluk-çocuğu orada bıraktım, dedim.

Onlara ulaştırmak üzere ez-Zübeyrî'ye 200 dinar verdim. Onun yanından ayrıldıktan sonra yanımdaki kese ile birlikte arkadaşlarımın yanına döndüm. İkindi namazını kıldım. Sonra en güzel şekilde hazırlandım ve Yahya b. Hâlid'in kapısının önüne gittim. Kapıcı beni görünce ayağa kalktı ve içeri girmem için izin verdi. İçeri girip Yahya b. Hâlid'in huzuruna çıktım. Beni bu şekilde görünce çok sevindiğini gördüm. Yerime oturdum. Sonra sohbete başladık. O soruyor, ben cevap veriyordum. Fakat cevabım orada bulunanların cevabından başka türlü oluyordu. Baktım ki, bana ters ters bakmaya başladılar. Yahya bana hangi olayı sorduysa cevap verdim. Artık oradakiler tamamen susmuştu, kimse bir şey demiyordu. Akşam vakti olunca Yahya öne geçip namaz kıldırdı. Sonra yemek hazırlandı. Yemeğimizi yedik. Akabinde Yahya bize yatsı namazını kıldırdı. Biz yeniden yerlerimizi aldık. Bundan sonra karşılıklı müzakere yapılmadı. Yahya topluluktan bazılarına bir şeyler sorduysa da uzun bir sohbet olmadı.

Vakit ilerleyince topluluk kalkıp ayrılmaya başladı. Ben de onlarla beraber kalktım ve ayrılmaya teşebbüs ettim. Elçi arkamdan hemen bana yetişip,

-Vezir, her gün bugün geldiğin vakitte burada hazır olmanı emrediyor, dedi.

Yine bana bir kese verdi. Oradan ayrıldım. Arkadaşlarımın yanına gittim. Benimle birlikte kapıcının elçisi de geldi. Yine arkadaşlarımdan yanlarındaki lambayı getirmelerini istedim. Keseyi arkadaşlarıma verdim. Onlar benden daha sevinçli idi. Ertesi gün olunca onlara,

-Bana size yakın bir ev bulun, benim için bir cariye, ekmek yapmasını bilen bir köle ve ev için gerekli eşyaları satın alın, dedim.

Daha öğle namazını kılmadan arkadaşlarım bunları hazırladı. Onlardan iftarlarını benim yanımda yapmalarını istedim. Kabul etmek istemediler, ancak ısrarım karşısında kabul ettiler.

Her gece aynı vakitte Yahya b. Hâlid'in yanına gitmeye devam ettim. Beni her gördüğünde onun daha sevinçli olduğunu hissediyordum. Bayram gecesine kadar her akşam bana 500 dinar verdi ve o akşam bana,

-Ey Ebû Abdullah! Kadı elbiselerinin en güzelini al ve süslen. Yarın Halife'nin huzuruna çıkacağız. Ona arzda bulun. O seni bana sordu, ben de ona senden bahsettim, dedi.

Bayram sabahı olunca en güzel elbiselerimle namazgâha çıktım. İnsanlar ve Halife de çıkmıştı. Halife ara sıra bana bir bakış atıyordu. Ben de tören yerinde bulundum. O tören yerinden ayrılınca Yahya b. Hâlid'in kapısının önüne gittim. Halife evine girdikten sonra Yahya'ya yetiştim. Yahya bana,

-Bize gel, dedi.

Ben ve malum topluluk Yahya'nın evine gittik. Yahya bana,

-Ey Ebû Abdullah! Halife bana seni sordu. Ben de hacla ilgili hatıralarımızı ona anlattım. Sen, o gece Halife'yi gezdiren adamsın.

Sana 30.000 dirhem vermemi emretti. İnşaallah yarın onu sana teslim edeceğim, dedi.

O gün oradan ayrılıp evime geldim. Sabah olunca Yahya b. Hâlid'in huzuruna çıkarak,

-Allah vezirin iyiliğini versin! Bu hac işi de nereden çıktı! Ben Vezir'e karşı görevimi yaptım. Bu hac vesilesiyle Allah Vezir'in izzet ve şerefini yüceltsin, dedim.

-Sen ne demek istiyorsun, dedi.

-Ailemin yanına gitmek için izin vermenizi istiyorum. Ailemi ve çocuklarımı çok özledim, dedim.

-Böyle yapma, dedi.

Bana izin verinceye kadar bu konuda ısrar ettim. Bana 30.000 dirhemi verdi. Ayrıca benim için bir paket hazırlandı. Medine'ye götürmem için ipekli Şam elbiselerinden satın alınmasını emretti. Görevliye beni Medine'ye götürmek üzere ne gerekiyorsa bunları kiralamasını, benden iaşe ve yol masrafı alınmamasını emretti. Arkadaşlarımın yanına gidip durumu onlara haber verdim. Benim için yaptıkları her şeyin karşılığını almaları için ısrar etmeme rağmen benden tek bir dinar veya tek bir dirhem almadılar. Allah'a yemin olsun ki, ben onlar gibi güzel ahlaklı insanlar görmedim. Yahya b. Hâlid'e olan sevgimden dolayı nasıl eleştirilebilirim?

Başka bir rivayette Abdullah b. Ubeydullah Vâkıdî'nin yanında otururken, Yahya b. Hâlid b. Bermek'ten söz açıldığını anlatır: Vâkıdî ondan şefkat ve merhametle bahsederdi.

-Ey Ebû Abdullah! Sen onu çok seviyorsun galiba, dedik.

-Size durumunu anlattığım böyle bir adamı nasıl sevmem, dedi. Şaban ayının bitmesine on günden daha az kalmıştı. Evimde ne un,

ne kavut, ne de başka bir dünya metaı vardı. İçimden maddî sorunlarımı kendileriyle konuşmak için mümin kardeşlerimden üçünü seçerek, ihtiyacımı onlara arz edeyim, dedim.

Hanımım Ümmü Abdullah'ın yanına gittim.

-Ey Ebû Abdullah! Ne yapmayı düşünüyorsun? Evimizde dünya malı namına ne yiyecek, ne kavut, ne de başka bir şey kaldı. Bu aya da böyle girdik, dedi.

-Mümin kardeşlerimden üçünü seçtim. İhtiyacımızı onlar giderir, dedim. Eşim şöyle dedi:

-Onlar Iraklı mı, Medineli mi?

-Kimisi Iraklı, kimisi Medineli.

-Onların adını bana söyle.

-Falanca kişi!

-İnce hesap yapan sıkıntısı olmayan bir adam. Fakat yaptığı iyiliği başa kakar. Ona gitmeni uygun görmüyorum. Diğerinin ismini söyle.

-Filanca kişi!

-O, malı olan bir adamdır. Fakat cimridir. Onun yanına da gitmeni uygun bulmam.

-Ya falanca kişi?

-O cömert ve iyi bir adamdır. Fakat maddî durumu iyi değil. Fakir bir adam. Onun yanına da gitmeni uygun bulmuyorum.

Yine de ona gittim. İçeri girmek için izin istedim. Bana izin verdi. İçeri girdim.

-Merhaba, dedi, bolluk ve genişlik diledi. Sonra sordu:

-Ey Ebû Abdullah! Seni buraya getiren nedir?

Ona sıkıntı içinde olduğumuzu söyledim. Bir müddet düşündü; sonra şöyle dedi:

-Yastığın köşesini kaldır. Oradaki keseyi al, onu temizle ve ihtiyacın için harca.

Baktım içinde çok dirhem var. Keseyi aldım, evime döndüm. Alışverişlerimi yapan adamı çağırarak,

-Yaz! On kafîz un, bir kafîz pirinç, şeker, şu ve şu, dedim. O para bütün ihtiyaçlarımıza kâfi gelmişti.

Ben bunları yazdırırken kapının çalındığını duydum.

-Hele bakın! Kim o, dedim. Cariye,

-O, Falan b. Filan b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebû Tâlib'tir, dedi.

-Ona izin verin gelsin, dedim. Kendisine hürmeten yerimden kalktım. Güzel dileklerde bulunduktan sonra kendisine sordum:

-Ey Allah Resûlü'nün oğlu! Niçin geldin?

-Ey Amca! Bu ayın geçimliğini bana ver! Yanımızda hiçbir şey yok.

Bir müddet düşündüm, sonra ona,

-Yastığın örtüsünü kaldır ve keseyi al, dedim.

Keseyi alıp gitti. Sonra alışverişimizi yapan kişiye,

-Sen git, dedim. O da çıkıp gitti.

Ümmü Abdullah bana,

-O gencin ihtiyacını gidermek için ne yaptın, dedi.

-Keseyi olduğu gibi ona verdim, dedim. Ümmü Abdullah,

-Doğrusunu yaptın, dedi.

Sonra evimizin yakınındaki bir arkadaşıma gitmeyi düşündüm. Ayakkabılarımı giydim, dışarı çıktım ve gidip kapısını çaldım. Bana izin verdi. İçeri girdim. İyi dileklerden sonra,

-Ebû Abdullah'ı buraya getiren nedir, diye sordu.

Ona Ramazan ayının girdiğini ve sıkıntı içinde olduğumuzu söyledim. Bir müddet düşündükten sonra bana,

-Yastığı kaldır, keseyi al. İçindekinin yarısını kendin al, yarısını bize bırak, dedi.

Bir de baktım bu aynı keseydi. İçinden 500 dirhemini aldım, geri kalan 500 dirhemi de ona verdim. Evime döndüm, evimizin alışveriş işlerini yapan adamı çağırdım ve ona,

-Yaz: Beş kafîz un, dedim, İstediklerimin hepsini yazdı.

Tam bu esnada yine kapı çalındı. Hizmetçiye, dedim ki:

-Gelen kimmiş bir bak!

-Azîz bir zatın hizmetçisi.

-İzin ver, gelsin.

İçeri girdi. Bu kişi bana Yahya b. Hâlid'in mektubunu getirmişti. Falan vakitte kendisinin yanında olmamı istiyordu. Adama,

-Sen çıkabilirsin, dedim.

Elbiselerimi giydim, merkebime bindim. Hizmetçi ile birlikte Yahya b. Hâlid'in huzuruna çıktım. O sırada evinin eyvanında oturuyordu. Beni görünce, ona selâm verdim. Bana iyi dileklerde bulunduktan sonra bana,

-Ey Ebû Abdullah! Seni niçin çağırdığımı biliyor musun, diye sordu.

-Allah Vezir'in iyiliğini versin, Hayır!

-Bu gece seni hatırladım. Bu ay ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek paranın olup olmadığı meselesi beni uykusuz bıraktı.

-Allah Vezir'in iyiliğini versin! Benim hikâyem uzundur.

-Hikâye ne kadar uzun olursa, o kadar çekici olur.

Ona eşim Ümmü Abdullah'tan, aç arkadaşımdan ve eşimin onlardan borç istememi uygun görmemesinden bahsettim. Ona Tâlibî olayını ve ikinci arkadaşımın kese olayını anlattım. Yahya,

-Hizmetçi! Bana divit getir, dedi.

Hazine görevlisine bir fiş yazdı. Baktım, 500 dinarlık bir kese verilmesi yazıyor.

-Ey Ebû Abdullah! Bu ay bununla idare et, dedi.

Sonra hazine görevlisine bir pusula gönderdi. Onda da 200 dinarlık bir kesenin verilmesi yazıyordu.

-Bu da, sağlam görüş ve güzel aklı sebebiyle Ümmü Abdullah için, dedi.

Sonra başka bir pusula yazdı. Onda 200 dinarlık bir kese verilmesi yazıyordu.

-Bu Tâlibî için, dedi.

Sonra başka bir pusula yazdı. Onda 200 dinarlık bir kese verilmesi yazıyordu.

-Bu da sana olan yardımından dolayı komşun için, dedi ve ekledi:

-Allah Ebû Abdullah'ı korusun ve ona güç-kuvvet versin.

Hemen bineğime bindim ve keseyi bana veren komşuma gittim. Kendisine 200 dinarı vererek ona Yahya b. Hâlid'in parayı gönderdiğini söyledim. Sevinçten neredeyse ölecekti. Sonra Tâlibî'ye gidip ona keseyi vererek parayı Yahya b. Hâlid'in gönderdiğini söyledim. Dua edip teşekkür etti. Sonra evime gittim. Eşim Ümmü Abdullah'ı çağırdım. Ona keseyi verdim. O da Allah'ın Yahya'ya hayırla mükâfat

vermesi hususunda duada bulundu. Bu durumda benim Bermekîleri, özellikle Yahya b. Hâlid'i sevmem nasıl kötü karşılanabilir?

Vâkıdî, vefat etmeden önce Halife Hârûn'un oğlu Abdullah'a vasiyette bulundu, o da onun vasiyetini kabul etti ve borçlarını ödedi. [34]

Bermekîlerin Harun Reşîd döneminde devlet yönetiminde çok güçlü olduklarını, daha sonra gözden düşerek Halife'nin gazabına uğradıklarını, Vâkıdî'nin yaşadıklarından istediklerini anlattığını, ravilerin ise bunları naklederken bazı küçük tasarruflarda bulunabildiklerini de unutmamak gerekir.

İbn Haldûn'un Tarihçilere Yönelttiği Tenkitler

Tarih ilmine büyük önem veren İbn Haldûn, *Mukaddime*'nin başında, "Din ve dünya işlerini sağlam temeller üzerine kurmak isteyen biri, geçmiş toplumların ahlakını, peygamberlerin yaşamlarını ve mücadelelerini, hükümdarların yönetim ve siyasetlerini ancak tarih ile bilip örnek alabilir." demektedir. [35]

Onun ifadesiyle, "İslâm'daki büyük tarihçiler, geçmişe ait haberleri çok kapsamlı bir şekilde toplayıp bir araya getirmişler ve onları kitaplaştırarak muhafaza altına almışlardır. Bu konuda (yetersiz ve ehliyetsiz) başkalarının hazırına konanlar ise, (doğru) tarihî bilgileri uydurma rivayetlerle veya bizzat uydurdukları yalanlarla birbirine karıştırmışlardır. Onlardan sonra gelen pek çok kişi de bu uydurma haberlere tabi olmuş, *olayları ve durumları inceleyip değerlendirmeden, bunların gerçekliğini ve olabilirliğini gözden geçirmeden, atılması gerekenleri ayıklayıp atmadan* her şeyi duydukları şekilde bize nakletmişlerdir." [36]

34 İbn Sa'd, VII, 603-611 [Türkçe çeviri: VII, 644-654].
35 İbn Haldûn [2], *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul 2004, I, 31.
36 *Mukaddime*, I, 26.

İbn Haldûn'a göre "nakledilen haberler çok az araştırılmış, doğruların yanlışlardan ayıklanması işi ise yok denecek kadar zayıf kalmıştır. Bu yüzden yanlışlar ve vehimler, bu haberlerin yârânı ve ayrılmaz bir parçası olmuştur. Çünkü (körü körüne) taklit etmek, ilimlerde (hiçbir emek harcamadan) başkalarının hazırına konmak ve cehalet, insanların derin ve yaygın özelliklerinden biridir." [37]

İbn Haldûn, Yemen Tubbalarının uzak diyarlara seferler düzenlediklerine ilişkin haberleri eleştiriye tabi tuttuktan ve bunların asılsız olduğu hükmüne vardıktan sonra "Bu haber, sahih bir kanaldan nakledilmiş olsaydı bile, dile getirdiğimiz hususlar onun sahihliğine gölge düşürürdü." [38] vurgusunu yaparak geçmişte ifade edilmiş olan "sahih" hükmünün ötesinde değerlendirmeler yapmak gerektiğine işaret etmektedir.

Eleştirdiği Tarihçiler ve Eleştiri Konuları

İbn Haldûn *Mukaddime*'nin önsözünde söze gayretli tarihçilerin hakkını teslim ederek başlar: "Haberler konusunda çok fazla eser telif edilmiştir. İnsanlar, dünyadaki milletler ve devletler hakkındaki tarihî bilgileri toplamışlar ve bunları yazıya geçirmişlerdir. Ancak bu konuda, emanete riayet eden, öncekilerin kitaplarından yararlanırken doğruyu yanlıştan ayıklamak için bütün gayretini sarf eden ve bu yüzden haklı bir şöhrete sahip olanların sayısı iki elin parmaklarını geçmeyecek kadar azdır. İbn İshak, et-Taberî, İbnü'l-Kelbî, Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, Seyf b. Ömer el-Esedî ve el-Mesûdî gibi... Her ne kadar el-Mesûdî ve el-Vâkıdî'nin kitaplarında -güvenilir ve basiretli kişilerce malum olan- kabul edilemeyecek nakiller varsa da

37 *Mukaddime*, I, 26.
38 *Mukaddime*, I, 37.

insanların geneli, saydığımız bu tarihçilerin verdiği haberleri kabullenmişler ve kitaplarındaki bilgilere tabi olmuşlardır." [39]

İbn Haldûn, değerlendirmelerine şu sözleriyle devam eder: "Genel olarak, adı anılan bu tarihçilerin naklettikleri haberlerin çoğu, İslâm'ın ilk dönemlerindeki, Emevîler ve Abbasîler zamanındaki ülkeler ve durumlarıyla ilgilidir. Bunlar içinde, kitaplarında İslâm'dan önceki devletlerin ve milletlerin haberlerini toplayan tarihçiler de vardır. el-Mesûdî ve onun yolundan gidenler böyle yapmıştır. Daha sonra sadece kendi dönemi ve bölgesiyle ilgili haberleri toplayan tarihçiler geldi... Onlardan sonra ise anlayışsız, kıt akıllı ve taklitçi bir kuşak geldi. Bu kuşak, *zamanın birçok şeyi değiştirdiğine, toplumların ve yeni nesillerin gelenek ve alışkanlıklarının değiştiğine* hiç dikkat etmeden, eskilerin yolunu (olduğu gibi) takip etti ve onların yöntemlerini (tartışmasız) örnek edindi. Devletler hakkındaki haberleri ve eski dönemlerde vuku bulmuş olaylara ilişkin rivayetleri, tıpkı kapağından ve cildinden soyutlanmış sayfalar gibi, kendi şartlarından soyutlayarak naklettiler. Bu yüzden de naklettikleri şeyler, onları değerlendirmede esas alınacak unsurlardan mahrum olduğundan, kabul edilemeyecek bilgiler olarak kaldı. Daha sonra, haberleri aşırı derecede kısaltarak nakleden bir kuşak geldi. Bunlar, neseplerinden ve onlarla ilgili başka haberlerden bahsetmeden sadece hükümdarların isimlerini ve hüküm sürdükleri süreleri zikretmekle yetindiler. Örneğin İbn Reşîk'in *Mîzânü'l-Amel* adlı kitabındaki usul budur. Bunların söylediklerine ve naklettiklerine itibar edilmez. Çünkü bunlar (tarihten beklenen) faydaları ortadan kaldırmışlar, tarihçilerin bilinen usullerini ve görüşlerini tamamen bozmuşlardır." [40] İşte İbn Haldûn bunların kitaplarını okuyunca kitabını yazmaya karar vermiştir.

39 *Mukaddime*, I, 27.
40 *Mukaddime*, I, 27-28.

İbn Haldûn, kitabında hem bazı tarihçileri, hem de tefsircileri, yalan ve yanlış haberleri kitaplarında naklettikleri için eleştirmektedir. Onun eleştirdiği âlimler arasında et-Taberî (310/923),[41] el-Cürcânî,[42] el-Mesûdî,[43] İbnü'l-Kelbî,[44] el-Bîlî[45] İbn Abdürabbih,[46] es-Seâlibî,[47] ez-Zemahşerî[48] ve Ebû Bekir el-Bâkıllânî'nin[49] (403/1013) isimleri yer alır.

İbn Haldûn, tarihçilerin yanılgılarıyla ilgili çeşitli örnekler zikreder. Bunları şöyle zikredebiliriz: Tubbaların Mağrib'e ve başka uzak diyarlara gittiklerine dair anlatılanlar,[50] İrem'le ilgili anlatılanlar,[51] Bermekîler ve Abbase olayı, Bermekîlerin Harun Reşîd'in gazabına uğramalarının sebebi,[52] Yahya b. Eksem (242/857) hakkında

41 *Mukaddime*, I, 35, 38, 44.
42 *Mukaddime*, I, 35.
43 *Mukaddime*, I, 32, 35, 44, 65.
44 *Mukaddime*, I, 35.
45 *Mukaddime*, I, 35.
46 *el-Ikdü'l-Ferîd* adlı kitabında geçen Me'mun'un Bûrân ile evliliği hakkında anlatılan zembil hikâyesi sebebiyle İbn Abdürabbih'i eleştirir (*Mukaddime*, I, 47).
47 *Mukaddime*, I, 38.
48 *Mukaddime*, I, 38.
49 *Mukaddime*, I, 50. Onu, tarihçilerin Fâtımîler hakkında iler sürdükleri sakat ve zayıf görüşü benimsediği için eleştirmiştir (I, 50).
50 Yemen ve Arap yarımadası hükümdarları olan Tubbaların Mağrib'e giderek Berberîlerle savaştıklarına dair anlatılanların doğru olmadığını söyler. Yine Tubbaların Türklerle ve Çinlilerle savaştıklarına dair anlatılanların da doğru olmadığını belirtir (*Mukaddime*, I, 34-37).
51 İbn Haldûn, "irem" kavramının şehirdeki şatafatlı binalar değil, çadır direkleri olduğunu söylemektedir (*Mukaddime*, I, 39). Öte yandan İrem şehrinin sonraki dönemlerde bazı insanlar tarafından görüldüğüne ilişkin iddiaları, insanların böyle bir şehrin mevcudiyetine dair rivayetleri eleştiriye tabi tutarak reddetmektedir (*Mukaddime*, I, 38-39).
52 Bermekîlerin cezalandırılmasının Cafer ve Abbase arasındaki aşk hikâyesi ile ilgisi olmadığını, bu hikayenin uydurma olduğunu, Bermekîlerin devlet yönetimini ellerine almaları ve devlet mallarını kendi tasarrufları altında bulundurmaları, Cafer el-Bermekî'nin ehl-i beytten Yahya b. Abdullah'ı izinsiz serbest bırakması gibi başlarına buyruk hareketleri sebebiyle cezalandırıldıklarını anlatır. Bu bağlamda Harun Reşîd'in içkiye müptela olduğu iddiasının bir iftira olduğunu da belirtir (*Mukaddime*, I, 40-43).

anlatılanlar,[53] Me'mun'un Bûrân ile evliliği hakkında anlatılanlar,[54] Fatımîlerin Ehl-i Beyt soyundan olmadıklarına dair anlatılanlar,[55] İdrisîlerin Ehl-i Beyt soyundan olmadıklarına dair anlatılanlar,[56] Muvahhidler devletinin kurucusu el-Mehdi hakkında söylenenler.[57]

İbn Haldûn'un eleştiri konusu yaptığı konuların çoğu Mağrib bölgesiyle ilgilidir. Bu hususta şu açıklamayı yapmayı da gerekli görmektedir: "Bu kitapta, imkânlar dâhilinde ve sadece Mağrib hakkında, bazen açık, bazen anlattığım olayların içinde yer alacak şekilde, oradaki toplumların, nesillerin, ülkelerin ve devletlerin durumunu anlatacağım. Mağrib dışındaki bölgeleri ele almamamın sebebi ise, doğuyla ve doğudaki toplumlarla ilgili yeterli bilgiye sahip olmamamdır. Oralarla ilgili nakledilen haberler, istediğim yeterlilikte değildir. el-Mesûdî'nin bunu yapmış olması, kitabında kendisinin de ifade ettiği gibi, çok fazla yolculuk edip ülkeleri gezmesindendir. Ancak o da Mağrib'le ilgili verdiği bilgilerde yetersiz kalmıştır. Her ilim sahibinin üzerinde bir bilen vardır. İlmin tamamı Allah'a döner. İnsan aciz ve eksiktir. Bunu da itiraf etmesi gerekir."[58]

53 Halife Me'mun dönemi bilginlerinden Kadı Yahya b. Eksem hakkında, Me'mun ile birlikte içki içtiğine dair rivayetlerin doğru olmadığını, Yahya'nın dönemin önemli bilginlerinden ve muhaddislerinden biri olduğunu anlatır (*Mukaddime*, I, 46-47).

54 Bu hikâyeye göre Me'mun bir gece Bağdat sokaklarında gezerken bir evin damından sarkıtılan bir zembile biner, ipleri çekince zembil yukarıya çıkarak akıllara durgunluk veren güzellikte bir salona ulaşır. Perdelerin arkasından insanı büyüleyecek bir kız çıkar. Sabaha kadar birlikte içki içerler. Böylece kıza aşık olup onu babasından ister. İb Haldûn, Me'mun'un dindarlığından bahisle söz konusu hikâyenin doğru olmadığını söyler (*Mukaddime*, I, 47-48).

55 İbn Haldûn, Fatımîlerin ehl-i beyt soyundan olmadıklarıyla ilgili rivayetleri eleştirerek bu tür rivayetlerin Abbasî halifelerine yakınlaşma arzusuyla ortaya çıktığı eleştirisinde bulunmaktadır (*Mukaddime*, I, 48-52).

56 *Mukaddime*, I, 52-56.

57 *Mukaddime*, I, 56-58.

58 *Mukaddime*, I, 65.

Abartıların Olduğu Alanlar ve Abartılara Yer Verilmesinin Sebepleri

Tarihçiye ulaşan rivayetlerin bir kısmında ciddi abartılar olduğunu düşünen İbn Haldûn, özellikle bunlardan yaygın olanlarına dikkat çekmektedir. Buna göre, *malların miktarı (hükümdarların malları, topladıkları vergiler, zenginlerin harcadıkları paralar), askerlerin sayısı, coğrafî ve ekonomik koşullardan* [59] söz edilirken ciddi abartılarla karşılaştığımızı söyler. Ancak abartı konularının bunlardan ibaret olduğu düşünülmemelidir. Başka konularda da pekâlâ abartılarla karşılaşmak mümkündür.

Haberlerde abartılara yer verilmesinin çeşitli sebepleri vardır. İbn Haldûn'a göre bu abartıların sebebi, *nefsin garip şeylere ilgisi, abartılı ifadelerin dile kolay gelmesi, haberlerin iyice araştırılıp tenkit edilmemesidir.* [60]

O, aynı zamanda insanın yalan konusundaki zaafından da söz eder: "Kişi, kendisini haberin hatalı veya bilerek yalan söylenmiş olabileceği noktasında hesaba çekmez, gerçekliği ve olabilirliği üzerinde düşünmez ve doğru olup olmadığını araştırıp kontrol etmez. Yaptığı tek şey, yalan otlaklarında yemlenmesi için dilinin yularını serbest bırakmaktır. Böylece Allah'ın ayetlerini eğlence edinir ve Allah'ın yolundan saptırmak için boş sözlerin ticaretini yapar." [61]

Uydurma Rivayetlerin Nakledilmesinin Sebepleri

Bazı rivayetlerde abartılar bulunmasına rağmen tarihçiler tarafından neden nakledildiği hususu da dikkat çeken bir konudur. İbn

59 *Mukaddime*, I, 34.
60 *Mukaddime*, I, 34.
61 *Mukaddime*, I, 34.

Haldûn, Bermekîler ve Abbase olayı, Me'mun dönemi bilginlerinden Yahya b. Eksem hakkında anlatılanlar ile Abbasî halifesi Me'mun ile Bûrân'ın evliliği ile ilgili hikâyeleri anlattıktan sonra, "Bu hikâyelerin örnekleri çoktur ve tarihçilerin kitaplarında anlatılmıştır." tespitini yapıp, tarihçileri bu hikâyeleri kitaplarına koymaya ve anlatmaya sevk eden şeyin onların, *haram zevklere dalmaları, iffetli kadınları lekelemek istemeleri, arzularına uyarak eğlenip teselli bulmaya aşırı düşkünlükleri*[62] olduğunu vurgular.

İnsanlar hakkında olumsuz rivayetleri nakledenler, bir kısmı doğru olsa bile, hayatın bir anında meydana gelmiş bir olayı, kişinin hayatının tümüne teşmil edecek şekilde naklettiklerinde onlarla ilgili bir algı oluştururlar. Bu seçmeci yaklaşım, tarihçilerin her zaman kaçınması gereken bir durumdur.

İbn Haldûn'a göre bu tip hikâyelere ilgi duyanlar böyle hikâyeleri bulmaya çok isteklidirler ve karıştırdıkları kitaplardan bunları özellikle seçtikleri görülür. Oysa haklarında bu tür asılsız hikâyeler anlatılan şahsiyetlerin, gerçek ve bilinen güzel halleri ve olumlu özellikleriyle ilgilenseler kendileri için daha hayırlı olurdu. Keşke böyle bir davranışın sonuçlarını bilselerdi![63]

Rivayetlerin Değerlendirilmesinde Dikkat Edilecek Kriterler

İbn Haldûn, tarihçilerin rivayetleri değerlendirirken dikkat etmeleri gereken hususlara, gerek tarihçinin donanımından, gerekse kaçınması gereken hususlardan söz ederken değinmektedir.

İnsanları yönlendiren yanlış haberlerden sakınmak için kişi, kendisine ulaşan her haberi kabul etmemeli, doğru olup olmadığını

62 *Mukaddime*, I, 48.
63 *Mukaddime*, I, 48.

anlamak için *onların üzerinde iyice düşünmeli* ve *doğru kriterlerle ölçüp değerlendirmelidir.* [64]

Tarihçiler, müfessirler ve raviler haberleri, tarihî hikâyeleri ve olayları; *temel kriterlere sunmadan, benzerleriyle ölçüp değerlendirmeden, hikmet terazisine vurmadan, varlıkların temel özelliklerini dikkate almadan, gözlem ve incelemeyi hakem kılmadan* naklederlerse doğrudan saparlar, vehim ve yanlışların içinde kaybolurlar." [65] Dikkat edilmesi gereken bir başka husus da olguların vukuunun yansımalarının olup olmadığıdır. [66]

Tarihçi donanımlı olmalıdır. "Tarih ile ilgilenen kişinin, doğruya ulaşmak ve yanlışlara düşmekten korunmak için *değişik kaynaklara, çeşitli bilgi dallarına başvurmaya, sistemli, dikkatli ve sağlam bir bakış açısına* ihtiyacı vardır. Çünkü tarihî haberler konusunda sadece nakle dayanılır, toplumsal hayattaki, *temel örfler, siyasî ilkeler, uygarlık ve medeniyetlerin kendilerine has özellikleri dikkate alınmaz* ve *geçmişte olan mevcut olanla ölçülüp değerlendirilmezse,* gelen haberlerin doğruluğundan ve yanlışa düşülmediğinden emin olunmaz." [67]

Tarihle ilgilenen kimse, *siyasetin kurallarını, varlıkların özelliklerini, yaşayış, ahlak, gelenek, din, inanç, mezhep ve diğer hususlarda değişik toplumlar ve bölgeler arasındaki farklılıkları* bilmeye ihtiyaç duyar. [68]

Aynı şekilde içinde yaşadığı zamanda da bu konularla ilgili bilgileri kuşatması gerekir. Çünkü bu şekilde geçmişte olanla mevcut olanın benzeştiği ve ayrıldığı noktaları ortaya koyabileceği gibi,

64 *Mukaddime*, I, 37.
65 *Mukaddime*, I, 31-32
66 *Mukaddime*, I, 36.
67 *Mukaddime*, I, 31.
68 *Mukaddime*, I, 58

devletlerin ve milletlerin hangi temeller üzerinde kurulduğunu, ortaya çıkışlarındaki temel ilkelerin neler olduğunu, ortaya çıkışlarına ve var olmalarına hangi etkenlerin sebep olduğunu ve onları kuranların durumlarını da tespit eder. Böylece bütün olayların sebeplerini idrak eder ve bütün haberlerin köklerine vakıf olur. O zaman nakledilen bir haberi, bu ilkelere ve kurallara göre değerlendirir. Eğer haber bu ilke ve kurallarda aranan şartlara uyarsa onun doğru olduğuna hükmeder, aksi takdirde uydurma olduğunu anlar ve onu almaz. [69]

Böylece İbn Haldûn, tarihçinin yanılgıya düşmemesi için *gözlem, inceleme, karşılaştırma, değişim* ve *olguyu anlama* gibi temel ilkelerin dikkate alınmasını önermektedir.

Geçmişle Bugünü Karşılaştırma

İbn Haldûn; askerlerin sayısı, elde edilen ganimetler, malların miktarı gibi konularda yanılgıya düşmemeleri için tarihçiye geçmişte meydana gelen olayları kendi yaşadığı dönemdeki olaylarla karşılaştırmasını önermektedir. Zira geçmiş, geleceğe, suyun suya benzediğinden daha çok benzer. [70]

Karşılaştırma ile ilgili olarak verdiği örneklerden biri, el-Mesûdî ve pek çok tarihçi tarafından nakledilen, İsrailoğullarının Mısır'dan çıktıkları zamanki sayıları hakkında verilen rakamlardır. Buna göre Hz. Musa, özellikle yirmi yaş ve üstünde olanların silah taşımalarına izin vermesinden sonra Tih çölünde ordusunu saydığında 600.000 veya daha fazla olduklarını görmüştü. [71] Hz. Yakub'un çocuklarından ve torunlarından meydana gelen 70 kişilik bir heyetle Mısır'a

69 *Mukaddime*, I, 58.
70 *Mukaddime*, I, 32.
71 *Mukaddime*, I, 32.

gidişleri ile Hz. Musa zamanında Mısır'dan ayrılışlarının üzerinden 220 yıl geçmiştir. Bu sürede ileri sürülen sayıda bir ordu çıkarabilecek bir sayıya ulaşmaları mümkün değildir. Bu süre zarfında Firavunların onları diledikleri gibi ellerinde oynattıkları hesaba katılırsa, "Dört nesil içinde onların böyle bir sayıya ulaşmış olmaları uzak bir ihtimaldir." [72] Ona göre İsrailoğullarının ordularının Hz. Süleyman ve ondan sonra gelenler zamanında bu sayıya ulaştığı iddia edilirse, bu da çok uzak bir ihtimaldir. "Çünkü Hz. Süleyman ile Hz. Yakub arasında sadece on bir kuşak vardır." [73]

İbn Haldûn, İsrailoğulları ordusunun sayısıyla ilgili zamanın gözlemlenmesi suretiyle bir karşılaştırma yapmayı önermektedir. Bununla ilgili olarak, "Eğer içinde bulunduğumuz zamanı ve bilinen yakın geçmişi gözlemleyecek olursak bu iddianın geçersiz ve bu rivayetin yalan olduğunu anlarız. İsrailiyat'ta da Hz. Süleyman'ın ordusundaki asker sayısının 12.000 ve kapılarında bulunan atların sayısının da 1400 olduğu sabittir. İşte onlar hakkındaki haberlerin doğrusu bu olup, hurafelere iltifat edilmemelidir. Üstelik Hz. Süleyman zamanı, devletlerinin ve hükümranlıklarının zirveye ulaştığı dönemdir." [74] demektedir.

Değişim

İbn Haldûn'a göre, "Tarih ilminde farkında olunmadan düşülen yanlışlardan biri de, zamanın geçmesi ve çağların değişmesiyle, toplumların ve nesillerin durumunun değiştiği gerçeğinin gözden kaçırılmasıdır. Bu, çok uzun bir zaman içinde gerçekleştiği için, ancak parmakla sayılacak kadar az kişinin farkına varabildiği çok gizli bir

72 Bk. *Mukaddime*, I, 33.
73 *Mukaddime*, I, 33.
74 *Mukaddime*, I, 32-34.

hastalıktır. Çünkü dünyanın ve toplumların durumu, gelenekleri, örfleri ve inançları hep aynı şekilde ve istikrarlı bir çizgi halinde devam etmez. Aksine günlerin geçip zamanın değişmesiyle onlar da değişir ve bir halden başka bir hale dönüşürler. Tıpkı zamanla kişilerin ve şehirlerin değiştiği gibi. Bu gerçek, bütün zamanlar, bölgeler ve devletler için geçerlidir: *'Allah'ın kulları hakkında geçerli olan kanunu (sünnetullah) budur.'* (*Mümin* 40/85)." [75]

Toplumların hallerinin ve geleneklerinin değişmesinin en yaygın sebebi, her neslin gelenek ve âdetlerinin, hükümdarın âdetlerine bağlı olmasıdır. Hikmetli bir atasözünde ifade edildiği gibi, "İnsanlar hükümdarlarının dini üzeredirler." [76]

Farklı şeyleri mukayese edip karşılaştırmak ve birilerini örnek alıp taklit etmek, insanın bilinen bir özelliğidir. Ancak bunu yaparken dikkat edilmesi gereken pek çok hususu gözden kaçırıp onu gerçek amacının dışına çıkarmak, bu konuda sıklıkla düşülen yanlışlardan biridir. Eğer geçmiştekilere ait haberler duyulduğunda, pek çok şeyin değişmiş olacağına dikkat edilmeden o duyulanlar hemen bilinen ve mevcut olanla mukayese edilip karşılaştırılırsa, çoğu zaman yanlışa düşülür. [77] İbn Haldûn, bununla ilgili örnekler olarak Haccâc'ın öğretmenlik mesleği, [78] kadılık, [79] devletler ve hükümdarlar [80] üzerinde durmaktadır.

Buraya kadar anlattıklarımızdan anlaşılacağı üzere İbn Haldûn, uydurmaların bazı önemli sebepleri üzerinde durduktan sonra tarihçilerin kendilerine ulaşan haberleri eleştiriye tabi tutmalarını tav-

75 *Mukaddime*, I, 59.
76 *Mukaddime*, I, 60.
77 *Mukaddime*, I, 60.
78 *Mukaddime*, I, 60-62.
79 *Mukaddime*, I, 62-63.
80 *Mukaddime*, I, 63-64.

siye etmekte ve rivayetleri değerlendirmede dikkat edilmesi gereken prensipleri ortaya koymaktadır. Ancak İbn Haldûn'un yönteminde eleştirilerin hepsi metne ilişkindir.

İbn Haldûn'un yönteminde geçmişin koşullarını iyi bilmek, geçmişi günümüzle karşılaştırmak önemlidir. Bunu yaparken zamanla bazı değerlerin ve olguların değiştiğini de unutmamak gerekir.

İbn Haldûn, tarihî bilgilerin bir kısmını sorgularken, sahih addettiği verileri referans olarak kullanmaktadır. Bu, birçok bilgin tarafından sıklıkla başvurulan bir yöntem olmasına rağmen, söz konusu bilgilerin doğruluğuyla ilgili bir kıstas oluşturmak güçtür. Rivayetlerin bir kısmını eleştirirken, çoğu zaman kültürel şartlanmışlık çerçevesinde kabul ettiğimiz başka rivayetlerin doğru olduğundan hareket ediyoruz. Oysa sadece akla uygun olmayan rivayetler değil, akla yatkın rivayetler de uydurma olabilir. Hatta rivayet uydurmak isteyen birinin yapacağı ilk şey, yalanının akla yatkın olmasına dikkat etmesidir. Bu rivayetleri "nasıl eleştiriye tabi tutacağımız" hususu ise üzerinde düşünmeye değer bir sorundur.

İdeal Tarihçi

"İdeal bir tarihçi nasıl olmalıdır?" sorusuna koşullara ve beklentilere göre farklı cevaplar vermek mümkündür. Tarihçide aranan bazı özellikleri kısaca şöyle sıralayabiliriz:

- Tarihçi, ele aldığı dönemin kahramanlarını kavga ettirmez.

Tarihçi incelediği dönemin kahramanlarına karşı eşit mesafede olmalıdır. Amacı çıngar çıkarmak, dönemin aktörlerinin birbirleriyle kavga etmelerini sağlamak olmamalıdır. Bir kavga tespit etmişse kavgayı doğru bir şekilde tasvir etmeyi hedefler. Daha fazlasını yapmak

üzere kendi kendine durumdan vazife çıkarmaz. Günümüzde kendisini Sıffîn savaşında zanneden tarihçiler var. Sıffîn savaşının bittiğini hatırlatmak gerekiyor. İnsanın canı kavga istiyorsa günümüzde yaşayan birini rakip olarak seçmeli.

- Tarihçi, ele aldığı dönemin aktörlerini kendi okumaları çerçevesinde belirler.

Tarihçi, daha önce belirlenen ve adeta tartışılmaz akide ilkesi gibi değerlendirilen çervede dönemi ele almak mecburiyetinde değildir. Hatta o, anlatımında kendi kahramanlarını belirleme özgürlüğüne sahiptir. Daha önce yazmış olan tarihçilerin dikkatini çekmeyen ya da ihmal ettikleri kişileri ve olayları öne çıkarabilir.

- Tarihçi, ele aldığı dönemin olaylarını anlatırken taraf olmaz.

Tarihçi, kendisini incelediği dönemin taraflarından biri olarak konumlandırmamalı, olguları tespit ettiği şekliyle anlatmalıdır. Taraf olan bir tarihçinin insanlığa büyük zararı olduğu muhakkaktır.

- Tarihçi, belgeyle konuşur.

Tarihçi, olmasını istediği şeyleri değil, olanları anlatmalıdır. Bunun yolu da belgeyle konuşmaktır. Tarihî olgularla ilgili tahminde bulunmak, hayal gücünü kullanmak mümkündür; ancak bu da belgeleri kullandıktan sonra kalan boşlukları belgelerin doğru konumlandırılmasıyla mümkündür.

Belge yoksa “tarih” de yoktur. Bu sebeple tarihçi belge araştıran, bulduğu belgenin mevsukiyetini ele alan, daha sonra da belgeyi doğru bir şekilde kullanan ve yorumlayan kişidir.

- Tarihçi, mimardır.

Tarihçi, bulunduğu zamandan ve mekândan geçmişi yeniden kurgulayan ve onu inşa eden bir mimar ve mühendistir. Ancak malzemeyi yerli yerinde kullanmalı, usulsüzlük yapmamalı ve göz zevkini de bozmamalıdır.

- Tarihçi, sahte malzeme kullanmaz.

Tarihçi elindeki malzemenin mevsuk olmadığını bilerek kullanamaz. Onun açısından malzemenin ne olduğu önemlidir. Uydurulmuş belge kullanmak, hele hele belge uydurmak asla kabul edilemez.

- Tarihçi iktidarın da muhalefetinde de adamı olmaz.

Tarihçi, ne iktidarların ne de muhalefetin adamıdır. Güncel siyasetle ilgisi tarihle ilgili tasvirlerini yönlendirmemelidir.

- Tarihçi, put yıkar.

İnsanların zihinlerinde geçmişe ait olan sabiteler olabilir. Tarihçi bunları doğrulamak ya da temellendirmek için konuları ele almaz. Hatta çoğu zaman yazdıkları sebebiyle insanların kabullerini yıkar.

- Tarihçi, birilerine yaranma kaygısı gütmez.

İyi bir tarihçi genellikle kimseye yaranamaz. Ancak zaten tarihi birilerine yaranmak için ele almaz. Tarihçinin yaranmak istediği bir şey varsa o da hakikattir.

Tarih ve Kaynaklar

Tarih, kaynaklara dayalı olarak yazılır. Kaynak olmadan geçmişe dair anlatılacaklar ya hayal ürünüdür ya da destan veya efsanedir. Bu sebeple tarihçinin kullandığı kaynağın mevsukiyeti ve kaynağın değeri hakkında bilgi sahibi olması önem arz eder.

İslâm Tarihçiliği Üzerine

İslâm tarihi, günümüzde meydana gelen olayları anlamak açısından bize yol gösterecek önemli bir alandır. Geçmişi bize öğreterek mihmandarlık yapacak bir alan olması sebebiyle ihmal edilmemelidir.

Sözlü Gelenek

Her toplumun bir hafızası vardır. Toplumlar ve insanlar geçmişleriyle ve geçmişe ait değerlerle birlikte yaşar. O değerler üzerinden de günü okuyarak yaşadığı hadiselerle ilgili bir tutum belirler.

Kuşkusuz Hz. Peygamber (s) döneminden önce de Araplarda bir tarih anlayışı ve algısı vardı. Araplar cahiliye döneminde kabileler halinde yaşarlarken kabileler arasında savaşlar meydana geliyordu. Kabilelerdeki bireyler de "Eyyâmü'l-Arab" denilen kabileler

arasında çıkan bu savaşları sonraki nesillere aktaracak bir hafızaya sahiplerdi. İslâm'ın doğuşundan sonra da tarihi gelecek nesillere aktaran bu sözlü kültür süreci bir süre daha devam etti.

Sözlü kültür içerisinde hadiselerin nakledilmesi sürecinde olayların meydana geliş durumuyla sonraki zamanlarda nakli arasında bir farklılık oluşması kaçınılmazdır. Sözlü kültür buna oldukça müsaittir. Bir şeyi anlatıyorsanız mutlaka ona kendi kanaat ve tasvirlerinizi katarsınız. Bunu bazen bilinçli, bazen de bilinçsiz yaparsınız.

Bilgi yazılı hale geldikten sonra da başka sıkıntılar ortaya çıkar. Bir şeyin yazılı hale gelmesi sorunları bertaraf etmez. Aksine bazı yeni sorunları ortaya çıkarır.

Yazanın bakış açısı ile okuyanın bir kültüre ve tarihe bağlı olarak okuma yapması durumu da söz konusudur. Yazılan metinle ilgili farklı okumalar ortaya çıkabilir. Özellikle de ilk dönemde Arapçanın noktalama işaretleri olmaması sebebiyle bir bilginin yazılmış olması yüzde yüz onun olduğu gibi muhafaza edildiği anlamına gelmemektedir.

Yazılı Gelenek

Hz. Peygamber (s) zamanında hadislerin yazımıyla ilgili bazı rivayetlerden bahsedilse de esasen onun yaşadığı dönemde hadislerin yazılmasını gerektirecek bir durum yoktu. Resûlullah (s) hayattayken ona sormak varken neden sözleri yazıya geçirilmiş olsun? Ancak Hz. Peygamber'in sosyal, siyasî ve dinî faaliyetleri sırasında yazdırdığı bazı metinleri bunun dışında tutmak gerekir.

Resûlullah'ın (s) söz, fiil ve uygulamaları, Ashab'ın Hz. Peygamber döneminde ve sonrasında yaşadığı gelişmeler ve benzeri olaylarla

ilgili bize nakledilmiş olan, bizim kısaca "eser" dediğimiz geçmişe ait veriler, bir süre sözlü gelenek içinde muhafaza edildikten sonra ileriki yıllarda kayıt altına alınma ihtiyacı doğduğu zaman yazıya geçirilmiştir. Yoksa olaylar vuku bulurken bir vakanüvis veya tarihçi tarafından hadisenin nasıl vuku bulduğu kaydediliyor değildi. İnsanlar savaşırken, orada biri durup olayları yazmıyordu. Hz. Peygamber (s) döneminde de durum böyleydi. Fakat erken dönemde bazı ferdî yazma teşebbüsleriyle ilgili örnekler bulabiliriz. Mesela Amr b. el-Âs'ın (ö. 43/664) oğlu Abdullah'ın (ö. 65/684-85) Hz. Peygamber'in bazı sözlerini kaydetmek için izin aldığı rivayet edilir. Bu tip rivayetlerden hareketle Hz. Peygamber döneminde Kur'ân dışındaki veriler için bir kayıt kültürünün olduğunu söylemek zordur.

Geçmişe Ait Verileri Derleme İhtiyacı

Hz. Peygamber'in vefatından kısa zaman sonra, daha Hz. Ebû Bekir zamanında Müslümanlar yeni kültürlerle karşılaştılar. Maveraünnehir'den Tunus'a kadar geniş bir alanı fethettiler. Müslümanlar hem ülkenin genişlemesi hem de yeni kültürlerle karşılaşmalarının neticesinde yeni problemlerle karşı karşıya geldiler. Yeni bir durumla ya da sorunla karşılaştıklarında, "Bu ya da benzer bir durumda Hz. Peygamber ne yapmıştı?" sorusu daha sık sorulmaya başlandı. Bilgilerin kayıt altına alınması bu sorulara cevap mahiyetinde ortaya çıkmıştır.

Hz. Peygamber'in (s) vefatından sonra Ashab'tan bazı kimseler, birçok siyasî gelişmenin içinde yer aldı. Siyasî olaylar içinde yer alanlar, ilmî faaliyetlere veya rivayetleri derleme işine çok fazla zaman ayıramadılar. Bunun için hadis literatürüne baktığımızda meşhur sahabîlerden rivayet edilen hadislerin sayısının daha az olduğunu

görüyoruz. Çünkü devlet yönetirken veya valilik yaparken hadis rivayeti işiyle uğraşılması zordur. Bununla birlikte Hz. Peygamber'le daha uzun süre bulunma imkânına sahip kişilerden daha fazla rivayet nakledilmesi beklenen bir durumdur.

Verilerin Derlenme Süreci

İlk dönemlerde tarihî belge denilebilecek rivayetlerle hadis rivayetlerinin derlenmesi genellikle aynı zamanda ve aynı kişiler tarafından yapıldı. Mesela Tâbiûn dönemi âlimlerinden Urve b. ez-Zübeyr (ö. 94/713), hem hadis rivayet etmiş hem de meğâzî ile ilgili rivayetleri bir araya getirmiştir. İbn Şihâb ez-Zührî'yi (ö. 124/742) de buna örnek verebiliriz. O dönem hadisle ilgilenen âlimler, Müslümanlarda tarih ilminin mayasını oluşturan rivayetlerle de ilgileniyorlardı.

Tedvin döneminde hadis kitaplarında net bir tarih-hadis rivayeti ayrımı yapmak kolay değildir. Fakat telif döneminde, telif edenin kastına bağlı olarak bir ihtisaslaşma ve farklılaşma ortaya çıktı. Çünkü telif döneminde rivayetler arasında tercihte bulunma söz konusu oldu. Hadisçiler, rivayetleri kitaplarına alırken amaçlarına uygun bir takım kriterler ve tasnifler belirlediler. Böylece siyer ve meğâzî ile ilgili olan rivayetler ayrı bir kategori haline gelmiş oldu.

Hz. Peygamber'den (s) sonra birinci asrın sonlarına doğru siyer alanında müstakil kitaplar yazılmaya başlandı. Bu da Emevîler dönemine denk gelmektedir. Tâbiûn dönemi âlimleri, gerekli gördükleri konularda "eser" derlemesi yaparak ilim geleneğinin temelini attılar. Bu süreçte, "eser" literatürünün oluşumunda etkin rol oynayan Hz. Âişe (ö. 58/678), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Abdullah b. Ömer (ö. 73/692), Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12), Abdullah b. Ab-

bas (ö. 68/687-88) ve Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) gibi Sahabîleri unutmamak gerekir.

İslâm tarihinde ilim, devletin yedeğinde değil ferdî ve sivil bir hareket olarak devam etmiştir. Bununla birlikte devlet ricâli zaman zaman âlimlerin oluşturduğu sosyal güçten, halk üzerindeki etkisinden istifade etmiş; yönlendirme ve baskılar söz konusu olmuştur. Hapiste ölen, zulüm gören âlimler olduğunu biliyoruz. Fakat ilim geleneği ağırlıklı olarak devlet denetiminin dışında gelişmiştir. Kaldı ki devletin ilmî faaliyete sürekli müdahalesini gerektirecek bir durum söz konusu değildir. Âlimlerin önemli bir kısmının muhalif olduklarını da unutmamak gerekir.

Hz. Peygamber'le (s) ilgili telif edilen ilk eserler daha çok meğâzî eksenli olmuştur. O dönemlerde insanlara cihat ülküsünü kazandırma amacı olduğu için Resûlullah'ın savaşlardaki tutumu cihadın daha çok savaş eksenli okunması sonucunu doğurmuştur. Bu telif edilen kitapların bir kısmı bize ulaşmış değildir. Ebân b. Osman'ın (ö. 105/723) ve İbn Şihâb ez- Zührî'nin yazdığı eserleri bunlara örnek verebiliriz.

Yukarıda anlattığımız süreç, ilmî gelişmenin doğal halidir. Bu sürecin herhangi bir müdahale olmadan şekillendiğini söylemek doğru olmaz. Siyasî müdahale teşebbüsleri kadar, ortaya çıkan fikrî ayrılıklar da rivayetlerin mukadderatını tayin eden etkenler arasında zikredilmedir. Nitekim sonraki dönemde ortaya çıkan mezhebî, siyasal ve itikadî farklılaşmalar tarihi geriye doğru okumaya sebep olmuştur. Dolayısıyla kendi görüşüne dinî bir dayanak arayan kişi iki şey yapmak durumundadır: Birincisi görüşüne referans olacak bir bilgi bulmaya çalışması, ikincisi ise bulduğu bir rivayeti kendine göre yorum-

layarak veya okuyarak, bir anlamda kısmî bir tahrif yaparak sonraki süreç içerisinde kullanmasıdır.

Hz. Peygamber'in Nübüvvet Öncesi Hayatıyla İlgili Bilgiler

Hz. Peygamber'in (s) nübüvvetten önceki hayatıyla ve hatta Mekke dönemindeki verilerle ilgili ciddi sıkıntılar vardır. Zira Hz. Peygamber'in (s) nübüvvet öncesi hayatıyla ilgili o dönemde bir kayıt tutulmuş olması pek mümkün değildir. Bu yıllarla ilgili elimize ulaşan rivayetlerin bir kısmının sonraki dönemde ortaya çıkan tasavvurlar olduğunu söyleyebiliriz. Hatta olağanüstülükler bağlamında zaman zaman Kur'ân'dan önceki kitaplarda anlatılan hikâyelerin Hz. Peygamber'in (s) hayatına uyarlanmış olması mümkündür. Bunu mazur görmemizi gerektirecek gerekçeleri de vardır.

Müslümanlar fetihlerden sonra birçok farklı kültürle karşılaşınca Peygamber'in (s) hayatına mucizevî bir renk katma ihtiyacı hissettiler. Hz. Musa ve Hz. İsa'yla ilgili bir kısmı Kur'ân'da, bir kısmı Tevrat ve İncil'de geçen birçok farklı mucizevî rivayetin Hz. Peygamber'in (s) hayatına uyarlandığını söyleyebiliriz.

Hz. Peygamber'in (s) küçüklüğünde Suriye'ye yapmış olduğu seyahat, ilk iki asırda halkın muhayyilesinde gelişerek efsanevî bir karaktere büründü. Bu durum, sonraki dönemlerde bu tarz rivayetlerin kayıt altına alınması sürecinde de devam etti. Hatta Peygamber algısının inşası günümüzde de devam etmektedir. Hz. Muhammed'in (s) peygamberliğine iman eden bir müminin onunla ilgili bir tasavvura sahip olması kaçınılmazdır. Geçmişten intikal eden algının değişmez mutlak bir inanç esası olarak değerlendirilmesi, Kur'ân ve sağlam tarihî veriler dışında kaynaklar oluşturulmasına sebep olmuştur.

Rivayetlerin Kritiğe Tabi Tutulması

Rivayetlerin doğruluğu ve yanlışlığıyla ilgili sorular, ilk dönemlerde yaşayan âlimler için de cevabı aranması gereken sorulardır. Herhangi bir olayla ilgili kendisine birden fazla ve çelişkili rivayetler ulaşan bir âlim, doğal olarak bunlardan hangisinin doğru olması gerektiğini sorgulamış olmalıdır. Nitekim ilk dönem âlimlerinden biri olan İbn Sa'd (ö. 230/845), karşılaştığı rivayetlerin doğruluğu ve yanlışlığıyla ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Örneğin hocası Vâkıdî'nin (ö. 207/823) naklettiği bir rivayeti zikrettikten sonra onun rivayetle ilgili değerlendirmelerine de yer vermektedir.

Dolayısıyla bilginin mevsûkiyeti ve doğru bilginin aktarılması meselesi, iyi niyetli olan her insanın ortak kaygısıdır. Bir rivayetin salt rivayet edilmiş olması sebebiyle doğru olduğu yaklaşımı sağlıklı değildir. Rivayetler sağlam bir metotla incelenmelidir. Bu sorun sadece günümüzle alakalı olmayıp ilk dönemlerden beri süregelmektedir.

İlk dönemlerde, dönemin şartlarına uygun bir çıkış yolu aranmıştır. Bu yüzden tefsir, hadis ve kelam gibi disiplinler gelişmiş ve İslâm ilim geleneği oluşmuştur. Karşılaşılan problemlerin bir kısmı ilk dönemlerde çözülmüş, bir kısmı ise günümüze kadar gelmiştir. Bu yüzden günümüzde de hakikati aramak zorundayız. Bu amaçla Hz. Peygamber'in (s) yaşadığı dönem ile sonraki dönemler hakkındaki rivayetler iyi bir taramaya tabi tutularak önemli izler bulunabilir. Rivayetleri ilmî ve tutarlı bir metotla inceleyerek ve metin karşılaştırması yaparak bazı çelişkiler tespit etmek mümkündür.

Hz. Peygamber'in vefatından sonraki çeyrek asır içerisinde kendilerini Müslüman olarak tanımlayan kişiler iki halifeyi öldürdüler. İlk dört halifenin üçü suikast sonucu hayatlarını kaybetmişlerdir. Hz. Osman'ı öldürenler kendilerini Müslüman olarak tanımlıyorlardı. Hz.

Ali'yi öldürenler ise bizzat onun tarafından Müslüman kabul ediliyorlardı.

Tarihin Derinliklerinde Görüş Farklılıkları

Olgularla ilgili görüş farklılıkları bugüne mahsus olmayıp tarihin derinliklerinde de görülebilir. Farklı anlatımlar ve rivayetler, bunu göstermektedir. Nitekim ilk dönemde meydana gelen siyasî hadiseler sebebiyle sonraki dönemlerde birçok tartışmalar yaşanmıştır.

Tartışılan konulardan biri de fazilet meselesidir. Ehl-i sünnet -bazı farklı görüşler olmakla birlikte- ilk dört halifeyi sırasıyla Hz. Peygamber'den sonra gelen insanlar arasında en faziletli kişiler olarak kabul ederken, Şiîler Hz. Ali'yi fazilette en üstün kişi olarak kabul etmişlerdir.

Esasında bu konuyu gündeme getirip tartışma açılmasına yol açan Şiîlerdir. Ehl-i Sünnet de buna cevap mahiyetinde ilk dört halifenin sırasıyla en faziletli kişiler olduklarını söylemiştir. Ancak fazilet, göreceli bir şeydir. Bir yönüyle faziletli olan bir kişi başka yönüyle faziletli olmayabilir. Örneğin bir adam savaşta çok iyidir. Diğeri çok cömerttir. Her insanın daha iyi ve daha faziletli olduğu yönleri vardır. Buna rağmen mezhebî hedefler çerçevesinde bu ve benzeri tartışmalar ortaya çıkmıştır.

Şiîlerin Hz. Ali'nin faziletini savunurken ileri sürdükleri delillerden biri, onun hiçbir zaman şirk dönemi yaşamamış olduğudur. Ancak bu teze cevap gecikmemiştir. Karşı görüşe göre Hz. Ali'nin çocuk olması hasebiyle raşid olan kişi ile çocuğun imanı bir değildir. Hz. Ali çocuk olarak, Hz. Ebû Bekir ise yetişkin bir insan olarak iman etmiştir. Sorumluluğa muhatap olması açısından Hz. Ebû Bekir daha faziletlidir. İşte Şîa'nın mezhebî okumasına karşı Ehl-i

Sünnet de kendi mezhebî okumasını geliştirmiştir. Bu da mezhebî bir okumadır.

Hakikatin ölçüsü aidiyetlere göre değişmemeli, hakkatin kendisine göre olmalıdır. Günümüzde de aidiyetlerin bizi birbirimize ulaşamaz hale getirmesi büyük bir problemdir.

İslâm Tarihi Usûlü

Tefsir ve hadis usulü varken neden İslâm Tarih usulü olmasın? Erken dönemden itibaren pratik ihtiyaçların doğurduğu anlayış çerçevesinde tarih çalışmaları kenarda bırakılarak tali bir konu olarak değerlendirilmiştir. Bu sebeple bir açıdan tarihin ihmal edildiğini söylemek mümkündür.

Bazı tarihî veriler ve rivayetler bir kısım âlimler tarafından kritik edilmiştir. Ama bir bütün olarak felsefî bakış açısıyla meselelere farklı açılardan bakma ve tarih yazım usulü geliştirme, üzerinde çok fazla durulmuş bir konu değildir. İbn Haldûn (ö. 808/1406) gibi bazı âlimler buna teşebbüs etmişlerse de bir gelenek oluşturamamışlardır.

Esasen İslâm tarihi genel dünya tarihinin bir parçasıdır. Bu yüzden İslâm tarihini dünya tarihinden bağımsız olarak düşünebilmemiz pek mümkün değildir. Dünya tarihiyle ilgili usul problemleri İslâm tarihi için de geçerlidir. Ancak İslâm medeniyeti içinde şekillenen bir takım özel alanlar vardır ki İslâm tarihi açısından bunların da ihmal edilmemesi gerekir. Mesela hadis ve tefsir alanlarını buna örnek olarak verebiliriz. İslâm tarihi bu iki alandan da faydalanır.

İhmâl Edilmemesi Gereken Bir Kaynak: Kur'ân

Arap toplumunun sosyal, siyasî, dinî, kültürel, ekonomik ve hukukî açıdan incelenmesi halinde Kur'ân'ın temel bir kaynak olarak

kullanılması, ihmal edilmemelidir. Hele hele Kur'ân'ı ihmal eden bir siyer çalışması doğru değildir. Nitekim siyer kaynaklarında da Kur'ân aktif olarak kullanılmıştır. İbn Hişâm'a baktığımızda bir olayla ilgili ayet varsa zikredildiğini ve hatta tefsir edildiğini görüyoruz. Batıda yapılan çalışmalarda da Kur'ân'ın kaynaklığı göz önünde bulundurulmuştur. Çünkü üzerinde ihtilaf olmayan yegâne metin Kur'ân'dır. Cahiliye dönemi ele alındığında da Kur'ân ihmal edilmemelidir.

Burada akla gelebilecek soru Kur'ân'ın nasıl bir metotla okunması gerektiğidir. Ayetlerin tarihî bir veri olarak kullanılması, usul gerektiren önemli bir konudur. Özellikle günümüzde Kur'ân'ın tarihî veri olarak nasıl kullanılması gerektiği üzerine ciddi çalışmalar yapılmaktadır.

Kur'ân'da Hz. Peygamber'in (s) adı birkaç yerde geçmektedir. Ama ayetlere bakıldığında Hz. Peygamber'e (s) veya Kur'ân'ın indiği topluma yönelik çok sayıda hitap olduğu anlaşılmaktadır. Kur'ân'da bir müşrikten bahsedildiğinde o toplum ayette bahsedilenin kim olduğunu biliyordu. Fakat bu, bize ulaşıncaya kadar bilgi farklılaşması olabilmiştir.

Kur'ân'ı ana kaynak olarak kullanıp diğer kitapları da bu çerçevede okuduğumuzda siyerle ilgili daha sağlıklı bir bilgi oluşturabiliriz. En azından ele aldığımız rivayetin, içerik ve metin açısından ciddi sıkıntılar ihtiva ettiğini ya da sağlam bir rivayet olduğunu söyleyebiliriz. Bunu tespit etmemiz oldukça önemlidir. Aksi takdirde rivayetleri olduğu gibi kabul ettiğimizde bir çıkış yolu bulmamız mümkün değildir.

Kur'ân'da geçen siyer ve cahiliyeyle ilgili bilgilerin doğru ve etkin bir şekilde kullanılması, bir tarihçi için ihmal edilmemesi gereken

bir zorunluluktur. Çünkü Kur'ân, kendi tarihinin şahidi olarak nazil olduğu dönemden bize kadar gelen en sağlam kaynaktır. Kur'ân'ı merkeze oturtarak diğer rivayetleri de bu perspektiften okumalıyız. Rivayetleri okurken sadece ayetleri değil, olgunun vuku bulduğu fizikî şartları ve anlatılan olayın imkânını da göz önünde bulundurmak zorundayız. Örneğin bir rivayette ele alınan bir savaşa 100.000 kişinin katıldığından söz edildiğini farz edelim. Savaşın cereyan ettiği alana baktığımızda buraya 100.000 kişinin sığması mümkün değilse bu rakamlarda bir abartı bulunduğuna ya da rivayette yerle ilgili verilen bilginin problemli olduğuna hükmedebiliriz. O zaman anlarız ki sayılarda abartılar var. Ayrıca rivayetleri de birbiriyle kıyaslamak önemlidir.

Tarihçiyi Yönlendiren Etkenler

Tarihi yazarken tarihçiyi sınırlayan birtakım etkenler vardır. Bunların da farkında olmak elzemdir. Mesela tarihçiyi bağlayan kültürel aidiyet, dönemsel sorunlar, çevre, siyaset, mezhep ve mensup olunan millet gibi problemler vardır. Bütün bunlar tarihçiyi etkileyen faktörlerdir. İşte tam da bu yüzden tarihçinin objektif olmayı hedeflemesi büyük bir çaba gerektirir. Sonuç olarak yüzde yüz objektif olmanın mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü sizin fetih dediğinize bir başkası işgal diyecektir. Aslında Müslümanların hafızasını sağlam bir zemine oturtmak zorundayız. Bunun için de sağlıklı bir bilgi sunmalıyız. Değerlendirmelerimizin mümkün olduğunca ideolojik yaklaşım ve mezhebî yaklaşımdan arındırılmış olması gerekir. Tarihçinin temel iddiası doğruyu ortaya çıkarmak ve hakikati bulmak olmalıdır. Bu uğurda gayretini ortaya koyarak mücadelesini sürdürmelidir.

Kısıtlı Veriyle Tarihi Anlamak ve Anlatmak

Tarihçi, asırlar önce meydana gelmiş olaylara elimizdeki sınırlı verilerle bakmaya çalışmaktadır. Hem kaynak olarak kullanılacak veriler azdır hem de bugüne gelenlerin anlaşılmasında ciddi sorunlar bulunmaktadır. Kaldı ki anlam kayması da karşılaşılan başka bir sorun olarak önümüzdedir. O halde veriler, tablonun bütününü anlatmamaktadır. Biz de mevcut eksik veriler üzerinden iz sürerek bir tasavvur oluşturmaya çalışmaktayız. Bu tasavvuru oluştururken soğukkanlı bir biçimde farklı açılardan bakarak olayları okumak gereklidir. Bunu yaptığımız oranda hadiseyi ihata etme oranımız artar.

İslâm Tarihçisi'nin Tarafsızlığının Önemi

Her tarihçi olgularla ilgili verileri toplayıp bir araya getirerek bir resim çizer. Çizilen bu resim gerçekliğe yaklaştığı ölçüde kıymetlidir. Tarihî olgular ile yazılan tarih arasında farklılık olduğunu kabul etmekle birlikte tarihçi, yazdığının olguya uygun olmasını kendisine dert edinmelidir.

Tarihçi olgu ile tarih yazımındaki dengeyi gözetiyorsa objektiftir. Objektiflikten kasıt, bütün insanların aynı görüşte olması değildir; ilmin namusuna halel getirmemek ve kasıtlı bir tahrif yapmamaktır. Kendi düşünce, inanç ve görüşünü doğru göstermek için rivayetler ve olgular üzerinden tahrif yapmak tarihçi için kabul edilebilecek bir tutum değildir.

Öznellikle işaret etmek istediğimiz, bilinçli bir tarafgirliktir. Bir tarihçinin tarafgir olması düşünülemez. Tarafgirlikten kastettiğimiz ise inanç ve düşüncemize uymayan şeyleri tahrif etmektir. "Tarafsız olan bertaraf olur." diye bir söz var. Elbette her insan yaşadığı dönemde meydana gelen gelişmelerle ilgili taraf olabilir, hatta zamanının

şahidi olarak taraf da olmalıdır. Eğer siz bir toplumda yaşıyor ve o toplumu okuyabiliyorsanız o toplumla alakalı bir bakış açınızın olmasından daha doğal bir şey yoktur. Bu insan olmanın bir gereğidir. Böyle bir tarafgirlik, insana zulmetmek ve adaletsizlik yapmak olmamalı, hakkı ikame etmeyi hedeflemelidir. Ancak günümüzden beş asır önce meydana gelmiş bir olayı bugün olmuş gibi taraf tutarak okumanın bir anlamı yoktur. Geçmişte yaşanmış tarihî hadiseleri taraf olmak için değil, anlamak için okumalıyız. Böyle yaparsak sağlıklı sonuçlara ulaşabiliriz.

Tarihçinin görevi haklıyı ve haksızı ortaya çıkarmak olmamalıdır. Haklı ve haksız tespiti ideologlar ve mezhepçilerin işidir. Tarihçi hadiseye baktığında sebep ve sonuçları anlamaya çalışarak olayı çözümlemelidir. Haklıyı ve haksızı ortaya çıkarmak adına yazılanlar tarih metni olmaz. Bu yüzden objektiflik önemlidir.

Tarihçinin görevi ne hakemlik, ne de hâkimliktir. Onun görevi tarihî olguyu anlamaya çalışmaktan ibarettir. Çoğu zaman bir olayın birden çok sebebi olur. Bundan dolayı tarihçinin olaya farklı açılardan bakması oldukça önemlidir. Böylece hadiseye daha fazla nüfuz ederek sağlıklı bir bilgiye ulaşabilir ve objektifliği daha kolay yakalayabilir. Kısacası tarihçi tarihi olguya empati yapıp farklı zaviyelerden bakmalıdır.

Görme duyusunda dahi cisme olan uzaklığımız, cismin zihnimize farklı şekillerde yansımasına sebep olur. Nesneye çok yakından bakıldığında farklı görünür; uzaktan bakıldığında ise daha farklı görünür.

Akıl sahibi olması sebebiyle insanoğlunun okuduğu bilgileri sorgulamaya hakkı vardır. Hatta bunu yapması elzemdir. Her insan "Acaba yazar burada bunu mu demek istiyor?" sorusunu sormalıdır.

Ancak bunu yaparken de önyargılardan sıyrılmaya çalışılmalı kısaca *tarafsız* olunmalıdır.

Günlük yaşamda da tarafsızlık bir metot olarak kullanılırsa insanlar çok isabetli sonuçlara ulaşabilirler. Bu, günümüz siyasetini anlamlandırmak açısından da önemlidir. Günümüzde insanların algıları değişik etkenler tarafından yönlendirilmektedir. Bir insan hakkında aslı olmayan iddialar ortaya atılarak algı yönlendirmesi yapılmaya çalışılırken "Acaba?" sorusunu sormamız oldukça önemlidir. Kastettiğimiz, günümüzde tarafsız olmanın gerekliliği değil, alternatifli düşünmektir. Eğer alternatifli düşünürsek daha az yönlendirilen bireyler oluruz. Dolayısıyla her söylenene itiraz etmeden inanmak, doğru bir tutum değildir. Bu, günümüz için de geçmişte olanlar için de söz konusudur.

Bizi diğer varlıklardan ayıran temel özelliğimiz, akıllı olmamızdır. Bu büyük bir nimet ve sorumluluktur. Bunun bilincinde olarak yaşarsak Allah'ın bize yüklediği muslih olma görevini yerine getirmiş oluruz. Tarih de bu noktada bize yardımcı olacak ilimlerden biridir.

Kaynakların Objektifliği

İslâm tarihi hakkındaki bilgilerin büyük ölçüde yazılı kaynaklara dayandığı, bunlar arasında ele alınan döneme ve konuya bağlı olarak siyer ve meğâzî, teracim ve tabakat, kronik, bölge ve şehir tarihlerinin büyük öneme sahip olduğu muhakkaktır. Bunların dışında kalan, çeşitli amaçlar çerçevesinde kaleme alınan, örneğin belirli olaylarla ilgili olarak yazılan kitaplar da önemlidir. Bunun yanı sıra dönemlere göre farklılık arz eden bağımsız kaynaklar da mevcuttur. Mesela hadis kitaplarının, özellikle Hz. Peygamber ve kısmen Râşid Halife-

ler dönemleri ile telif edildikleri dönemler için kaynak olma özelliği taşıdığı bilinmektedir.

İslâm tarihinin elimizdeki en eski kaynakları Abbasîler döneminde telif edilmiştir. Emevîler döneminde sözlü gelenek devam ettiği ve yazıya geçirilen derlemeler sonraki yıllarda tasnif döneminde önemini yitirerek çoğunlukla kaybolduğu için İslâm tarihinin ilk dönemlerini çalışanlar, Abbasîler döneminde telif edilmiş ve genellikle sonraki yıllarda istinsah edilmiş eserlerin ihtiva ettiği rivayetlere mahkumdurlar.

Birçok ilim dalı, Abbasîler döneminde şekillendiği için tarih alanındaki ilk telifat da daha çok sonraki dönemlerde belirginleşmeye başlamıştır. İslâm tarihinin ilk eserleri olan siyer ve meğâzî alanındaki kitapların Emevîler döneminde yazılmaya başlandığı bilinmektedir. Ancak bunların Abbasîler döneminde telif edilen eserler üzerinden bize ulaştığı unutulmamalıdır. Öte yandan Abbasîler dönemi gelişmeleri açısından önemli olan Râşid Halifeler ve Emevîler dönemleriyle ilgili kaynaklarımız da Abbasîler üzerinden bize ulaşmaktadır.

Emevî Devleti'nin kurucusu Muâviye'nin tarihi önemsediğini ve sarayında istihdam ettiği bazı kişilere her akşam tarih anlattırdığını, Yemen hükümdarlarının tarihine özel bir ilgi gösterdiğini biliyoruz. Bununla birlikte ne o ne de halefleri, kendi tarihlerini yazdırmayı düşünmediler. Zira onların yaşadığı koşullarda böyle bir gelenek henüz ortaya çıkmamıştı.

Abbasî halifeleri de kendi tarihlerini resmî memurlara yazdırmıyorlardı. Ancak maddî desteklerini esirgemedikleri bazı tarihçiler, kalemlerini onların hoşuna gidecek şekilde kullanmaktan çekinmiyorlardı.

Abbasîler döneminde yazılan tarih kitaplarının önemli bir bölümünde Emevîlere karşı çizilen olumsuz tablo, hatta onları lanetlemeye varan ifadelerin önemli bir kısmının bu dönemde yazılan kitaplarda yer almasının iktidara yaranma çabasından kaynaklandığını söylemek yanlış değildir. Yazılanların bir bölümü ise ravilerin ve yazarların samimiyetlerine rağmen yaşadıkları dönemdeki genel havadan etkilenmelerinin sonucudur. Bununla birlikte tarih kitaplarının bazılarında ya da tarih kitabı olmayan bazı eserlerde satır aralarında objektif ifadelerin bulunduğu da muhakkaktır.

Tarihçiler de diğer insanlar gibi yaşadıkları dönemde meydana gelen olaylardan etkilenirler. Dönemin yöneticileriyle ve siyasîleriyle iyi ilişkiler kurabilirler. Bu ilişkiler, onların yazdıkları üzerinde etkili olabilir. Beşeri ilişkilerin etkisi, anlatılan bir olayın tahrif edilerek anlatılması değildir. Anlatımın eksik olması ya da bazı bilgiler hususunda susmak da okuyucuyu yanıltmak açısından önemlidir.

el-Aynî'nin (ö. 855/1451) Memlûk hükümdarı Meliki'l-Müeyyed'e (ö. 824/1421) sunduğu *es-Seyfü'l-Mühenned fî Sîreti'l-Meliki'l-Müeyyed* adlı kitabının girişine yazdıkları ilginç bir örnektir. O, kitabının başında kitabını hükümdara yaklaşmak için yazdığını ifade etmektedir.

İlk dönemlerdeki İslâm tarihi kitaplarının yazarlarına baktığımızda onların hatırı sayılır bir kısmının muhalifler olduğu görülecektir. Özellikle Şiî muhalefetin tarih yazımına önem verdiğine şahit olmaktayız.

İlk iki asırdaki önemli muhalefet hareketlerinden biri olan Haricîlerin yazılı gelenekten çok sözlü geleneğe önem verdiklerini biliyoruz. Onlar kendilerini ifade hususunda şiiri daha aktif olarak kullanmışlardır.

Şîa içinde tarih yazımının daha çok önemsenmesinin sebeplerinden biri, Ehl-i Beyt taraftarlarının yazılı kültürleri daha güçlü olan önemli sayıda mevaliyi de aralarında bulundurmasıdır.

Muhaliflerin yazdıkları kitaplarda tarafsız olmalarını beklemek doğru değildir. Zira bağlı oldukları görüşün haklılığını savunan bir yaklaşımdan uzak kalmaları neredeyse imkânsızdır.

İslâm tarihinin ilk kaynaklarına baktığımızda, gerek muhaliflerin yazdıkları kitaplarda, gerekse onların yazdıklarından yararlanan yazarlar arasında belirgin bir muhalefetin olduğu söylenebilir. Ancak bu muhalefetin yansımaları, müelliflerin yaşadıkları dönemdeki siyasal oluşuma değil, daha çok önceki iktidara yöneliktir.

Özellikle Râşid Halifeler ve Emevîler döneminde meydana gelen gelişmelerde taraf olanların bazılarının görüşleri Abbasîler döneminde yazılan kitaplarda yer almıştır. Oysa muhalefet hareketlerinin görüşleri büyük ölçüde ele aldığı dönemleri yerenlerin kitaplarında, onların verdikleri izin ölçüsünde yer almıştır. O halde tarih kitaplarında yazılan bilgilerin büyük ölçüde sübjektif olduğunu söylemek yanlış değildir. Kaynaklarda yer alan objektif bilgilerin ise dağınık olduğu ifade edilmelidir.

Abbasîler döneminde yazılan kaynakların bir bölümü iktidara yakın tarihçiler tarafından yazılmıştır. Kitapların bir kısmı ise o dönemin iktidarıyla ilişkileri iyi olmamasına rağmen geçmişteki iktidar olan Emevîlere karşı ortak düşmanları olması hasebiyle cephe açan muhalifler tarafından kaleme alınmıştır. Şiî tarihçilerin kitapları büyük ölçüde onları karalamaya matuf rivayetleri öne çıkarmaktadır.

Önemli bir muhalefet hareketi olan Haricîlerin kitapları ise az ve günümüze ulaşmadığı için onların görüşünü yansıtan rivayetlerin çok azına sahibiz. Bunun için onların birçok görüşünü muhaliflerinin

yazdıklarından öğrenmek zorunda kalıyoruz. Böylece bize ulaşan bilgiler çerçevesinde yanlış tarihî bilgi üzerine yanlış yorumlar yapılabilmektedir. Bu bilgilerin elden geçirilerek yeni çalışmaların yapılmasına ihtiyaç olduğu açıktır.

Kaynakların Cahiliye Hakkında Objektifliği

Hiçbir dönemde tarih kaynaklarının ele aldıkları konularla ilgili yüzde yüz tarafsız olduklarını söylemek mümkün değildir. Özellikle cahiliye dönemi gibi geçmişte eleştirilen dönemlerin incelendiği eserlerde kıyasıya bir eleştiri yapıldığını görmemiz bizi şaşırtmamaktadır.

Aslında Hz. Peygamber'in yaşadığı toplumda var olan değerlerin ve uygulamaların önemli bir kısmının müspet değerler sonucu ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Zira bir toplumda sahip olunan değerlerin, toptancı bir anlayışla tamamen yanlış olduğunu söylemek doğru olmasa gerektir.

Toplumların töre dediğimiz örf ve âdetleri, gelenek ve görenekleri kolektif akıl sonucu şekillenen değerlerdir. Bu sebeple dünyanın değişik coğrafyalarında birbirine benzeyen âdetlerle karşılaştığımızda şaşırmayız.

Söz konusu olan cahiliye dönemi olduğuna göre bu dönemde mevcut olan geleneklerin İslâm döneminde de varlığını devam ettirdiğini ve bazen bir değişiklik ihtiyacı duyulmadan Müslümanların değeri haline dönüştüğünü söylemek mümkündür. Ancak bu meseleye böyle yaklaştığımız zaman İslâm'ın getirdiği yeniliklerin oldukça az olduğunu, dolayısıyla yeni bir dinin gönderilmesinin anlamının tartışmaya açılması söz konusu olacaktır. Bundan dolayı geçmişte bazı âlimlerimizin yaptığı gibi cahiliye ile ilgili kıyasıya eleştiriler ileri

sürülmüştür. Ancak kaynaklarımız incelendiğinde nakledilen bir çok bilginin aslında cahiliye dönemi inanç ve âdetlerinin sonraki dönemlerde de varlığını önemli ölçüde devam ettirdiğini göstermektedir.

Kaynaklarımızda cahiliye ile ilgili yer alan rivayetlerde Sahâbîlerin rivayeti nakletme gerekçelerine bağlı olarak sağlıklı tasvirlerin bulunmuş olması da pekala mümkündür. Buradan hareketle bir cahiliye tasviri yapıldığında inanç, ibadet, ahlak ve muemalât açısından cahiliye dönemi ile ortak bir çok değerin paylaşıldığı söylenebilir.

Hz. Peygamber, cahiliye dönemini eleştirirken bu dönemde hiç bir güzel değerinin olmadığını ifade etmiyor, daha çok eleştirilmesi gereken hususlar üzerinde duruyordu. İnsaf ölçüsü, sadece ilmî çalışmalarda değil gündelik hayatımızda ve ilişkilerimizde de ihtiyaç duyduğumuz bir şeydir.

Kaynakların Yetersizliği Meselesi

İslâm tarihinin ilk dönemlerini çalışan bir araştırmacının karşısına çıkan en önemli sorunlardan biri, kaynaklarımızın yetersiz oluşu ve bugünkü tarih anlayışına göre tarih yazımına olanak verebilecek bilgilerin azlığıdır.

Henüz tarihî olayların tamamını olduğu gibi tasvir edebilecek bir kaynak tespit edilebilmiş değildir. İnsan hafızası geçmişe ait olan her şeyi muhafaza edebilecek bir özelliğe sahip olmadığı gibi insanın ürettiği bilgi depolama kaynakları da buna imkân vermemektedir. Doğal olarak geçmişte vuku bulan hadiseleri bütün detaylarıyla ihata edebilmek ve anlayabilmek mümkün değildir. Bu sebeple elimizdeki kaynakların sınırlı olduğunu söylemek icap eder.

İslâm tarihi kaynaklarına baktığımızda mevcut bilgilerin, kaynakların ortaya çıktıkları dönemlerin koşulları çerçevesinde şekillendiğini

söylemek mümkündür. Bu da günümüz insanlarının beklentilerini ve kaynaklarda bulmak istedikleri bilgilerin tamamını ya da önemli bir kısmını bulmalarına imkân vermemektedir.

Bir dönemin yazılı metinleri, geçmişten bahsetse de yazıldığı döneme ait bilgileri ya da o döneme ait bakışı yansıtır. Tarih kaynaklarını incelediğimizde rivayetlerin bu yönüne dikkat çekmek önem arz etmektedir. Bununla birlikte İslâm tarihi kaynaklarının çok geniş bir çerçeveye sahip olduklarını, Müslümanların ürettikleri literatürün diğer medeniyetlerle mukayese edildiğinde küçümsenmeyecek genişliğe sahip olduğunu ifade etmek yanlış olmaz. Müslümanlar tarih boyunca ürettikleri kaynaklarla geçmişe ait yaklaşımlarını ve görüşlerini kaydetmişlerdir. Kaynakların sahip oldukları zaaflar her dönem farklı olabilir.

Geçmişte yazılanlara baktığımızda bilginin muhafazasında hassasiyet gösterilmesine rağmen gerek yazım sürecinden kaynaklanan, gerekse haberleri bize aktaranların tercihleri kaynakların oluşumuna etki etmiştir. Bu sebeple kaynakları geniş bir vizyonla, dönemin koşullarını dikkate alarak okumak ve buna göre çözümlemek gerekir.

Görgü Şahitlerinin Rivayetleri

Rivayetlerin oluşum sürecinde, olaylara şahit olanların anlattıkları ile başlayan bir süreç söz konusudur. Yani bütün rivayetler esas itibariyle ya doğrudan doğruya olayın içinde olan yahut olayları gözlemleyen kişilerin anlattıklarıyla şekillenmiştir. Bu bilgi birkaç zihne uğradıktan sonra kayda geçirilmiştir. Ancak bazı rivayetler doğrudan doğruya görgü şahitlerinden alınmak suretiyle kaydedilmiştir. Yani müellif bilgisini doğrudan görgü şahidine dayandırabilmektedir.

Bir bilginin ilk sahibinden nakledilmesi, onun kıymetini arttırmaktaysa da onun anlattıklarının tamamının doğru olduğunu söylememize

imkân vermemektedir. Zira görgü şahidi, bazen kendi konumunu koruyabilmek ve eğer olayın içindeyse kendisini temize çıkarabilmek için yönlendirici bir anlatımı tercih edebilmektedir. Özellikle siyasî eleştiri konusu olabilecek, kendisinin çıkarlarına zarar vermesi muhtemel konularda görgü şahidinin bilginin bir kısmını gizleme örtme ya da tahrif ederek anlatma riski söz konusudur.

Bir bilginin tamamının nakledilmemiş olması, muhatabı yanıltmak açısından başvurulan önemli yöntemlerden biridir. Eğer olayın bir bölümünü anlatmak suretiyle karşımızdaki insanın zihninde olması gerekenden farklı bir algı oluşturuyorsak bu da yanıltmadır.

Görgü şahitlerinin zaman zaman bu yöntemlere başvurması pekala mümkündür. Dolayısıyla bir bilginin görgü şahidi tarafından ya da erken bir dönemde ortaya çıkmış olması, o bilginin doğru olduğu anlamına gelmemektedir. Bu durumu dikkate aldığımızda tarihçinin işinin ne kadar zor olduğu daha rahat bir şekilde görülebilmektedir.

Rivayetlerin Değerlendirilmesi

Tarihî rivayetlerin değerlendirilmesinde tek yönlü bir bakış açısının, rivayetin mutlak doğru olduğu ya da genel olarak yanlış olma ihtimalinin yüksek olduğu şeklindeki bir bakış açısının doğru olduğunu söylemek mümkün değildir. Tarihî olguları doğru anlayabilmek için kapsamlı bir değerlendirme yapmak gerekir. Öncelikle rivayetin bilgi kaynağı olarak üretilme süreci, rivayete müdahale olup olmadığının incelenmesi gibi önemli noktaları ihmal etmemek gerekir.

Günümüzde elimizde bulunan rivayetlerin değerlendirilmesi hem geçmişten gelen rivayet değerlendirme yöntemleri ile ilgili birikimden, hem de günümüz modern zihninin ürettiği yeni yaklaşımlardan beslenerek yapılmalıdır. Bir anlamda gelenek ile modern

anlayışın birlikte kullanılması günümüz insanının bakış açısını şekillendirecektir.

Tarihçi, rivayeti değerlendirdiğinde öncelikle rivayetin ele aldığı dönemle ilişkili olup olmadığını, sonradan uydurulup uydurulmadığını incelemesi gerekir. Bundan sonra rivayetin muhtevasının ciddi bir incelemeye tabi tutulması ve nakledilen bilgilerle ele alınan dönem arasında uyum olup olmadığının kontrol edilmesi gerekir. Rivayetin aynı zamanda diğer bilgi kaynaklarıyla, karşılaştırmalı olarak incelenmesi yerinde olur.

Elimizdeki kaynakların en önemli zaaflarından biri, kaynakların bir süre sözlü gelenek çerçevesinde nakledilmiş olması ve bunun da bireysel ya da öznel müdahaleye açık olmasıdır. Bu müdahalenin ne kadar olduğunu, gerçekten bizim algımızı yönlendirebilecek seviyede olup olmadığını anlamak için rivayetler üzerinde çok ciddi değerlendirmeler yapmak gerekir.

Bir rivayetin anlam çerçevesi itibariyle doğru olması, içindeki bütün bilgilerin sorgulanamaz olduğu anlamına gelmez. Bu sebeple Hz. Peygamber döneminden ya da sonraki dönemlerden bahseden rivayetleri bize ulaştıranların, rivayetlerin muhtevalarına etkilerini doğru bir şekilde anlamak ve rivayetleri ona göre okumak icap eder.

Bugün geçmişe ait bilgilerimizin önemli bir kısmını rivayetler oluşturmaktadır. Rivayetleri doğru bir şekilde değerlendirebilmek, hem doğru tasvirde bulunmak, hem de isabetli çözümlemeler yapmak açısından büyük önem taşır. Aşağıdaki ilkeler çerçevesinde rivayetleri ele alırsak daha bilinçli yol alırız:

- Rivayetler, bütünü anlatmaz.
- Parçaların bir araya getirilmesi ve yeni bir tablo içine yerleştirilmeleri tarihçilerin işidir.

- Tarihçi rivayetlerin tamamını değil, uygun ve gerekli gördüklerini seçerek tablosunu oluşturur. Bu süreçte ideolojik bir yaklaşıma sahip olması ya da kendi doğrularını temellendirme isteği de anlatımı etkileyen bir unsurdur.
- Bir rivayeti değerlendirirken tenkide tabi tutmak ve rivayet olarak doğduğu zamanla ilişkisini incelemek önemlidir. Bazen rivayetler, olayı anlatmak için değil, doğdukları zamanın sorunlarını çözmek ya da bunlara cevap oluşturmak için üretilirler. Dolayısıyla rivayetin amacı, değerlendirmede her zaman önemlidir.
- Ravinin anlatımında seçtiği kelimeler ve vermek istediği mesajı tespit edebilmek de önem arz eder.
- Rivayetlerin sözün yazıya dökülmüş hali olduğu unutulmamalıdır. Yazı, sözün tamamını muhafaza edemez. Bu sebeple sözle söylenmek istenen, bazen yazıda ifade edilende değil onu zımnında gizlidir.
- Rivayetin zamana ne kadar direndiğini tespit etmek de önemlidir. Bazen bir rivayet bilinçli olarak değişime uğrar. Bazen de bilmeden gerek istinsahı sırasında gerekse tahkik sırasında değişir. Küçük bir farklılık, büyük görüşlere temel oluşturabilir.

İslâm Tarihi Kaynaklarında Tenkit

İslâm medeniyetinde kurumsallaşmış bir tenkit anlayışının bulunmadığı genel olarak kabul görmüş bir görüştür. Kaynaklarımıza baktığımız zaman tenkidin mevcudiyetiyle ilgili aceleyle hüküm vermek doğru olmaz. Aslında her medeniyetin kendine ait değerleri olduğu gibi İslâm medeniyetinin de kendine mahsus değerleri ve kavramları vardır. İslâm medeniyetinin en önemli ürünlerinden biri olan hadis usulü ve senet tenkidi kuşkusuz önemli bir pratik tenkit yöntemidir.

Yaygın olan anlayışa göre İslâm tarihi kaynaklarında tenkit yöntemine yer verilmemiştir. Genellikle tarihçiler, rivayetleri nakletmekle ve daha fazlasını yapmamakla itham edilmişlerdir. Oysa olguların hakikatine vakıf olma, bugünün insanının sorunu ve hedefi olduğu gibi geçmişte yaşamış olan insanların da hedefidir. Hakikati öğrenme her dönemin insanının çabasıdır. Günümüzde rivayetlerde karşılaştığımız bazı kapalılıkların ya da sıkıntıların geçmişte yaşamış insanlar açısından da bir sıkıntı olup olmadığı konusunda kesin yargıda bulunmak zordur. Ancak kaynaklar incelendiği zaman bu hususta bazı değerlendirmeler yapılabilir. Özellikle ilk dönemde telif edilen kaynaklarda bilginin çoğalması ve bilgiler arasında ortaya çıkan ihtilaflar, rivayetlerin tenkide tabi tutulmasını gerekli kılmıştır. Bundan dolayı dönem âlimlerinden bazılarının kendilerine ulaşan rivayetler hakkında yargı ifade edebilecek bir dil kullandıklarını görüyoruz. Mesela ikinci asırda yaşamış olan müelliflerden bazıları bu yöntemi kullanmışlardır.

Olguların hakikatine ulaşma çabası ve gayreti günümüz tarihçisi için ne kadar önemli ise geçmişte yaşamış olan tarihçiler için de önemlidir. Kuşkusuz geçmişte yaşayan tarihçiler de doğruya ulaşma konusunda çaba gösteriyorlardı. Onların da kendilerine ulaşan bazı bilgilerin doğruluğu hususunda tereddütleri olabiliyordu. Bugünkü insanın aklına yatmayan şeyler, geçmişte yaşayan insanların aklına da yatmamış olabilir. Nitekim birçok âlim kendilerine ulaşan geçmişe ilişkin bilgilere yönelik çok ciddi eleştiriler yapmışlardır. Rivayetler arasındaki farklılığın muhafaza edilmesi ve âlimlerin zaman zaman raviler hakkında ortaya koydukları görüşler, kendilerine ulaşan bilgilerde bazı problemler olduğu kanaatine sahip olduklarını göstermektedir. Vâkıdî'nin *Kitâbü'l-Meğâzî* ve İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-*

Kebîr adlı eserlerinde kendilerine ulaşan rivayetler hakkında bazı eleştirilere yer verdiklerini görüyoruz.

Geçmişte tarihle ilgili rivayetleri nakleden âlimlerin sahip oldukları rivayetleri değerlendirme hakkı, günümüz tarihçileri için de meşru edilmelidir. Sadece tarihçilerin değil İslâmî ilimlerin farklı disiplinlerinde çalışan araştırmacıların bu geleneği yaşatmaları ve daha da ileri noktalara taşımaları gerektiğini düşünüyoruz. Eğer Müslümanlar kendi gelenekleriyle ilişkilerinde sağlıklı bir zemin oluşturamazlarsa ciddi sıkıntılar yaşamaları kaçınılmazdır. Öte yandan ölçüsüz eleştirinin bir savrulma hali olduğu da bir gerçektir. Müslümanlar, bundan mutlaka kurtulmak zorundadırlar.

Bir tarafta geleneği kökten reddedenler, diğer tarafta geleneği olduğu gibi taklit edenler arasında sıkışan Müslümanlar, gerektiğinde geleneği eleştirerek geliştirebilmeli, gerektiğinde de gelenekten beslenebilecek bir yaklaşımı benimseyebilmelidir.

Kur'ân-Siyer İlişkisi

Kur'ân-ı Kerim, Allah Resûlü'ne (s) hicrî takvime göre takriben 23 yıllık süreçte nazil olmuştur. Bu dönemin 13 yılı Mekke'de, 10 yılı ise Medine'de geçmiştir. Mekkî vahiy, Kur'ân'ın yaklaşık üçte ikisine tekabül eder. Yine sayı hususunda bazı görüş farklılıkları olmakla birlikte nazil olan 114 surenin takriben doksan kadarı Mekkî'dir.

Mekkî vahiyle Medenî vahiy arasında konu, muhteva ve dil açısından bazı önemli farklılıklar olduğu bilinmektedir. Dikkat çeken önemli bir özellik, Mekkî surelerin daha kısa olduğudur. Yine Mekkî ayetlerde anlam yoğunluğu göze çarpmaktadır. Öte yandan Mekke'de inen surelerde daha çok inanca taalluk eden konularla müşriklerle mücadelede Hz. Peygamber'e destek mevcuttur. Mekkî

vahiyde Allah'ın birliği bağlamında müşriklerin inancının eleştirisi de önemlidir. Bu eleştiriler, müşriklerin tutumuna bağlı olarak süreç içinde sertleşmiştir.

Kur'ân, tarihin belirli bir döneminde nazil olduğuna göre nüzul dönemiyle birçok açıdan ilişkisi olması kaçınılmazdır. Vahyin nüzul dönemi ile ilişkisi, iki açıdan, birincisi Kur'ân'ı, ikincisi vahyin nazil olduğu dönemi anlamak önemlidir.

Kur'ân hakkında yapılacak bir değerlendirme ya da Kur'ân'ı anlamaya matuf bir çaba, Kur'ân'ın indiği dönemdeki anlamına vâkıf olmadan sağlıklı bir sonuca ulaşamaz. Nüzul dönemi dikkate alınmadan çıkarılacak anlamın ilahî kasta uygun bir anlam değil, kendi görüşümüz olması kaçınılmazdır. Kuşkusuz Kur'ân, sadece kendi dönemine hitap eden bir kitap değildir. Onun mesajı, çağlar sonrasına da hitap eder. Ancak hitabının dönemini aşması, söylediklerinin anlamını sürekli inşa edebileceğimiz anlamına gelmez. Aksi takdirde Kur'ân'ın anlamına ilişkin sahih bir çerçeve çizmek mümkün olmaz. O zaman heva ve heveslerin devreye girmesi ve beşerin kendi düşüncesini Allah'ın kelamına eklemlemesi kaçınılmaz olur.

İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren ilahî mesajın nasıl anlaşılması gerektiği ve ilahî iradenin kastını anlama çabası, din algısı ve pratiği için önemli olmuştur. Hz. Peygamber hayattayken Müslümanların işi daha kolaydı. Anlaşılmayan ya da anlamlandırmada tereddüt edilen herhangi bir konu, rahatlıkla Allah Resûlü'ne (s) götürülerek anlaşılır hale getiriliyordu. Bu sebeple Allah'ın muradını anlamak için Hz. Peygamber'le görüşme şansına sahip olmak önemli bir imkândı.

Hz. Peygamber'in vefatını takip eden yıllarda İslâm dünyasında yaşanan bazı önemli gelişmeler, Kur'ân'ı anlama çabamızda işimizi zorlaştıran kimi sorunlarla karşı karşıya gelmemize sebep olmuştur.

Bizimle Kur'ân'ın arasına giren engellerden biri, Arapların şehirleşme süreciyle birlikte Arapçada meydana gelen yapısal değişikliklerdir.

Araplar, İslâm'dan önce kabileler halinde yaşıyorlardı. Bu dönemde de kabilelerin birbirleriyle ilişkileri, sosyal ve siyasî ittifakları söz konusuydu. Ancak ittifaklar, hiçbir zaman Arapların dilini standart ortak bir ağza dönüştürmemişti. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicreti, Arapları ortak bir mekânda bir araya getirmişse de bu sorun, esasen fetihlerle birlikte gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Artık fetihlerle birlikte onlarca farklı kabile, bir arada aynı şehirde yaşamak durumunda kalmış; kabile özellikleri büyük ölçüde korunmuşsa da aynı ortamda yaşamaları, Arap ağızlarının birbirlerinden etkilenmelerine sebep olmuştur. Bu sorun, Kureyş ağzıyla nazil olan Kur'ân'da kullanılan bazı kavramların kazandıkları yeni anlamlar çerçevesinde anlaşılmasına sebep olmuştur. Öte yandan kabile ağızlarının birbirlerinden etkilenmesi, Arap ağızlarını kısmen birbirlerine yaklaştırmışsa da bu durum, ağızların özgün yapılarının bozulmasına sebep olmuştur.

İkinci önemli gelişme de İslâm coğrafyasındaki hızlı büyümeye paralel olarak diğer milletlerden birçok kişinin Müslüman olması ve bunlardan yetenekli ve zeki olan bazılarının ilimle uğraşmaları için yönlendirilip teşvik edilmesidir. Erken dönemden itibaren mevali olarak isimlendirilen bu grubun İslâm kültür tarihinde çok önemli bir yerri olduğu muhakkaktır.[81]

81 Mevalinin din algımız üzerindeki etkileri ile ilgili bugüne kadar yapılan çalışmaların yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Özellikle mevalinin tefsire ve hadise etkisi ve bu bağlamda İslâm akidesinin ve Müslümanlık algımızın şekillenmesindeki rolü, hem İslâm kültürünün rengini aldığı dönem üzerine yapılacak genel çalışmalarla, hem de dönemin âlimleri üzerine yapılacak çalışmalarla ortaya konmalıdır. Kuşkusuz bu çalışmalar, kültürümüzle daha sağlıklı ilişki kurmamıza katkıda bulunacaktır.

Yeni Müslüman olan insanların Kur'ân'ı hangi ağzı esas alarak öğrenecekleri hususu, çok erken dönemde, daha Hz. Osman'ın iktidar yıllarında bir sorun olarak görüldüğü için bir standart Kur'ân nüshasına ihtiyaç duyulmuş; bu amaçla oluşturulan bir komisyon tarafından çoğaltılan Kur'ân-ı Kerim nüshaları, eyalet merkezlerine gönderilerek bugün elimizdeki Kur'ân'ın esasını oluşturan nüsha etrafında Müslümanların birliği sağlanmıştı. Ancak Kur'ân'ı anlamaya ilişkin bir standart oluşturmak, kıraat etrafında standart oluşturmak kadar kolay değildi. Kur'ân-ı Kerim Hz. Peygamber'e (s) Kureyş ağzıyla nazil olduğu için Hz. Osman döneminde çoğaltılan Kur'ân nüshaları bu ağza göre yazılmıştı. Bu tercih, günümüzde resmi Arapça ağzının Kureyş ağzı olmasını zorunlu hale getirmiştir. İnsanlar kendi aralarında anadillerini öğrendikleri ağızları kullanmaya devam ettiler. Ancak yukarıda ifade ettiğimiz üzere ağızların otantik yapısı bozuldu.

Mevali, İslâm dünyasının değişik merkezlerinde yaşıyordu. Bunlar, yaşadıkları şehirlerde bulunan âlimlerden yararlanarak dini öğrenmeye, Kur'ân'ı anlamaya ve anlatmaya çalıştılar. Yararlandıkları kaynak kişiler, Kureyş ağzına vâkıf olsalar da bulundukları şehirlerde yaşayan farklı kabilelerin dillerinden etkilenmemeleri söz konusu değildi.

Mevaliden olan âlimlerin öğrendikleri Arapçayla Kur'ân'ı anlama çabaları, yeni anlamların ortaya çıkmasına sebep olduğu gibi farklı ağızlardan kaynaklanan anlamların da Kur'ân'ın anlamına vâkıf olmanın önünde engel oluşturması, kaçınılmazdı.

Kuşkusuz kavramlardaki dönüşüm, bütün kavramlarda aynı oranda olmadığı gibi bazı kavramların kültür üzerinden fazla bir anlam kaymasına uğramadan günümüze ulaştığı da unutulmamalıdır. Öte yandan Kur'ân'ın aynı zamanda bizzat dili şekillendiren

bir özelliği de vardır. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse Kur'ân, Arapçanın standartlaşmasında ve ortak bir dil özelliği kazanmasında önemli bir rol üstlenmiştir.

Yukarıda değinmeye çalıştığımız dille ilgili problemler başta olmak üzere muhatap olduğumuz sorunlara rağmen ilahî iradenin muradına ulaşmak için Kur'ân'ı anlamaktan başka şansımız olmadığı açıktır. Kur'ân'ı anlamak için -imkânlar ölçüsünde- kendi dönemindeki sahih çerçeveyi çizdikten sonra geriye onun anlamını bugüne taşımak kalır. Kur'ân'ın nüzul dönemindeki anlamını bildikten sonra sağlıklı bir anlama ulaşmamız çok daha kolay olacaktır. Ancak bunun ciddi bir Kur'ân ve Arap kültürü birikimi gerektirdiği de reddedilemez bir gerçektir. O halde dili bilmek ve dille ilgili ayrıntılı bilgilere vâkıf olmak, Kur'ân'ı anlamak için gerekli ise de yeterli değildir. Kur'ân'ı tarihî bağlamından kopararak anlamak mümkün değildir. Sahih bir Kur'ân algısına sahip olmak için, aynı zamanda Kur'ân'ın nazil olduğu dönemi de anlamak gerekir. Bunun için, kültürün yanı sıra Kur'ân'ın bizzat kendisine de başvurmak durumundayız. Zira Hz. Peygamber ve yaşadığı asır hakkında elimizdeki en eski metin Kur'ân'dır. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse Kur'ân, o dönemden günümüze ulaşabilen alternatifsiz yegâne yazılı metindir. Bu bakımdan Kur'ân'a başvurulmadan nüzul dönemi ve siyer hakkında sağlıklı bir bilgiye ulaşmak mümkün olmaz.

Vahiy, nazil olduğu dönemin ilişkilerine yaptığı atıflar sebebiyle o dönemin en önemli kaynağıdır. Vahiy ile olgu arasındaki ilişki Kur'ân'ı anlamak için önem arz ettiği gibi, nüzul dönemi hakkında sağlıklı bir tasvir yapmak açısından da önemlidir.

Kur'ân'ın temel kaynak olarak kullanılmadığı bir cahiliye dönemi ve siyer çalışmasında sağlıklı bir sonuca ulaşmak zordur. Buna

rağmen günümüzde Müslümanların bu mesele üzerinde yeterince durduklarını, siyer ve nüzul dönemiyle ilişkili canlı bir Kur'ân okuması yaptıklarını söylemek mümkün değildir.[82]

Yukarıda vahiy ile olgu arasındaki ilişkiye değinmiştik. Vahiy nazil olduktan sonra Hz. Peygamber'in zaman içinde artan bir tepkiyle karşılaştığını biliyoruz. Ona gösterilen tepkiler, Müslümanlara yönelik baskılar, Kur'ân'ın ifadelerinin sert ya da yumuşak olmasına dahi etki etmiştir. Hz. Peygamber tebliğe başladığında daha yumuşak bir dil kullandığı gibi vahyin dili de müşrikleri kazanmaya matuf yumuşak bir dildi. Ancak müşriklerin baskısı ve tepkisi artınca ve bazı zayıf Müslümanlara yönelik baskı söz konusu olunca Kur'ân'ın ifadelerinde de bir sertleşme olmuştur.

Kur'ân'ın kaynak olarak kullanılabilmesi, gerçekte tarih metni olarak inşa edilmemiş olan bu ilahî kelamın, kendisinden bazı tarihî veriler elde etme hedefiyle okunmasını gerektirmektedir. Bu çaba, özel bir metot ve dikkat gerektirmektedir. Kullanılan metot sağlıklı olmazsa, doğru metinden yanlış sonuçlar çıkarma ihtimali yüksektir.

Vahyin olgu ile ilişkisi bağlamında Kur'ân'dan, Cahiliye döneminin sosyal, dinî, siyasî, ekonomik ve kültürel hayatı hakkında malumat elde etme imkânı bulunmaktadır. Öte yandan nüzul döneminde gerek Hz. Peygamber'in hayatı, gerekse yaşadığı dönemdeki gelişmelerle ilgili önemli bilgilere ulaşmak mümkündür. Hz. Peygamber'in mücadelesi, müşriklerin yeni ilahî mesaja karşı tutumları, Müslümanların kendi aralarındaki ilişkileri, vahyin kurduğu yeni toplumun

82 Müslüman ilim adamlarının Kur'ân ile nazil olduğu dönem arasındaki ilişkiyi sağlıklı bir şekilde ortaya koyan çalışmalarına ihtiyacımız olduğu açıktır. Ancak ferdî bazı örnekler bir yana günümüz araştırmacılarının bu meseleyi çok ciddiye aldıklarını ve bu alanda derinlikli çalışmalar yaptıklarını söylemek mümkün değildir.

yapısı, Müslümanların gayrı Müslimlerle ilişkileri bağlamında bilgi sahibi olunabilecek önemli bir referans kaynağıdır.

Kur'ân, nazil olduğu dönemdeki muhataplarının durumuna, tavırlarına ve görüşlerine sıklıkla atıf yapar. Bu atıflar, bazen Peygamber'i muhatap alarak yapıldığı gibi bazen Resûlullah'a (s) düşmanlık yapanları, bazen de Resûlullah'ın (s) yanında yer alanları muhatap alır. Ancak Kur'ân'ın muhataplarına yaptığı göndermeler, daha çok olgular ya da görüşler üzerinden olduğu için kişilerin kimlikleri siliktir. Mesela *"Hani (o kâfirler) bir zaman da, 'Ey Allah'ım! Eğer bu Kitap senin katından gelmiş bir gerçekse üzerimize gökten taş yağdır yahut bize elem verici bir azap getir!' demişlerdi."* [83] ayetinde vahye eleştiriyi kimin yaptığını Kur'ân'dan anlayamıyoruz. Olayın muhatabının kim olduğunu ancak rivayetlerden öğrenmemiz mümkündür. Bazı kaynaklarımızda bu kişinin en-Nadr b. Hâris olduğu nakledilmektedir. Ancak çoğu zaman rivayetlerin farklılaşması sebebiyle ayetlerin bağlamını ve işaret edilen kahramanları tespitte zorlanıyoruz.

Kur'ân-ı Kerim'in söz konusu ifade tarzı, Kur'ân'ın kendi tarihiyle ilişkisini silik hale getirmiş; onun sözlerini tarihin her dönemine taşıma imkânı vermiştir. Yukarıdaki ayette geçen sözleri, bir Mekkeli müşrik söylemişse de benzer sözler, İslâm düşmanları tarafından tarihin herhangi bir döneminde söylenebilir. Böylece bir kişi üzerinden yapılan eleştiri, bir tutuma yapılan eleştiriye dönüşmektedir.

Bireylerle ilgili ayetlerden Hz. Peygamber'in muhataplarıyla ya da muhatapların birbirleriyle ilişkileri hakkında fikir sahibi olabildiğimiz gibi dönemin insanının karakteri, psikolojisi, yeni dine bakışı, Yüce Yaratıcı ile ilişkisini nasıl kurduğu konularında tasvirler elde etmemiz mümkündür.

83 *Enfâl* 8/32.

Hz. Peygamber'e (s) nazil olan vahiy, Araplara Arapça olarak hitap eden bir kitaptır. Kur'ân'ın Arapça oluşu, farklı surelerde vurgulanan bir husustur.[84] Arabîliğin özellikle vurgulanmış olması, nüzul döneminde buna ilişkin konuşma ve tartışmalar olduğunu gösterir.

Hz. Peygamber'e (s) gelen vahiy kendi kavminin diliyle, Kureyş kabilesinin kullandığı Arapça ile nazil olmuştur. Bu yönüyle vahyin ulaştıracağı mesaj, Kureyşlilerin kullandığı dilin imkânlarıyla ilişkilidir. Kur'ân'ın bazı kelimelere yeni anlamlar yüklemesi ve kavramlaştırma süreci de bu çerçevede anlaşılmalıdır.

Nüzul döneminde Arapça, esasen Kuzey ve Güney Arapçası olmak üzere iki ana kola ayrılıyordu. Kullanılan lehçeler arasında bazı farklılıklar vardı. Bugün kullanılan yazı yaygınlaşmadan önce Yemen bölgesinde Müsned denen bir yazı kullanılıyordu. Kullandığımız Arap yazısı, Nabâtî yazıdan geliştirilmiştir.

Kabilelerin kullandıkları Arapça, kabileler arasındaki akrabalık ilişkilerine bağlı olarak az ya da çok farklılıklar gösteriyordu. Öte yandan kabilelerin yaşadıkları bölgelerde ilişki içinde oldukları farklı milletlere mensup insanların ya da başka Arap kabilelerinin etkisi altında kalmaları kaçınılmazdı. Bu da kullanılan dilin farklılaşma sürecini etkileyen bir unsurdur. Yine yaşanılan bölgedeki bitki örtüsü, icra edilen meslekler, şehirde ve taşrada yaşamak da dilin yapısı üzerinde etkiler meydana getiriyordu.

Kur'ân, Araplara geldiğinde birinci derecede muhatabı olan Kureyşlilerin ve onların akrabaları olan kabilelerin onu anlamaları, diğer Araplara nispetle daha kolaydı. Bazen kullanılan kimi kelimelerin farklı olması sebebiyle anlaşmak için ek izahata ihtiyaç duymaları

84 *Yusuf* 12/2; Ra'd 13/37; *Taha* 20/113; *Zümer* 39/28; *Fussilet* 41/3; *Şura* 42/7; *Zuhruf* 43/3; *Ahkâf* 46/12; *Nahl* 13/103; *Şuara* 26/193-195.

söz konusu olsa da, Arapların birbirlerinin ağızlarını öğrenmelerinin kolay olduğu da bir gerçektir. .Nitekim Hz. Ebu Bekir ve Hz. Osman dönemlerinde yapılan Kur'ân çalışmalarında kurulan iki komisyonda da görev alan Zeyd b. Sâbit, Medineli olup Kureyş ağzına vakıf bir insandır.

Kuşkusuz vahyin kullandığı dil, belirli bir bölgeye ve döneme aittir. Esasen Kur'ân'ın Arabî olması, dilin yanı sıra o dilin içinde geliştiği kültürü de ifade eder. Kur'ân'ın örnek verdiği kıssalardan insanların dikkatine sunduğu hayvanlara ya da bahsettiği meyvelere kadar bütün vurgular, Hicaz bölgesi insanının yaşadığı ortamla ilgilidir. Deveye çok vurgu yapılması, Arab'ın hayatındaki öneminden dolayıdır. O dönemde Arapların bilmediği hayvanlardan bahsedilmemesi, başka bölgelerde daha çok önemli olan lama, fok gibi hayvanlara işaret edilmemesi nüzul ortamı ile ilişkilidir.

Vahyin kültürle ilişkisini hem Kur'ân'ı daha sağlıklı bir şekilde anlamak, hem de dönemi daha doğru tasvir etmek için kullanmak durumundayız. Kur'ân, ıslah edici bir kitaptır. O, nazil olduğu ortamda mevcut olan bir sosyal hayatın ve kültürün, ilahî mesajla dönüştürülmesi, münkerin zayıflatılması ve marufun geliştirilmesini hedeflemektedir. Dolayısıyla Kur'ân'ın yasakladığı ya da geliştirdiği veya ibka ettiği inanç, ahlak ve muamelata ilişkin değerler, o toplumun kültürüyle doğrudan ilişkilidir.

Buraya kadar yazdıklarımızla vahyin bir taraftan inancı ve toplumu inşa ederken, aynı zamanda oluşturduğu toplumun gündeminin canlı bir parçası olduğunu gördük. Kur'ân'ı kendi dönemiyle bu anlamda ilişkilendirdiğimizde onu dönemine mahkûm etmiş olma kaygısından söz edilebilir. Ancak Kur'ân, ilahî iradenin insana bakan veçhesi olarak insanı, insana ait olan değerler üzerinden dönüştürmektedir.

Kur'ân'ın bize örnek olarak işaret ettiği bütün peygamberler, bu özelliklere sahip olarak gönderilmiştir.

Hz. Muhammed'den önceki peygamberlerden de istendiği gibi beşer üstü bir varlığın peygamber olması gerektiğinin söylenmesi ve buna cevap olarak nübüvvetin beşerîlik yönüne vurgu yapılması, vahyin insana dönük yüzünü anlatır. Allah'ın uygun gördüğü sünnet budur. Bu çerçevede beşerî ıslahı hedeflemek, beşerî olan üzerinden yapılmıştır.

Kur'ân'ın bu şekilde anlaşılması, ilahî kaynaklı olmasına halel getirmez. Zira Kur'ân, Allah'ın bütün ilmini ihata etmediği gibi Allah'ın diğer peygamberlerine gönderilen şeriatların özde aynı olmakla birlikte uygulamada farklılıklar göstermesi, bunu göstermektedir. Allah'ın diğer peygamberleri de gönderildikleri toplumların diliyle konuşuyorlardı. Onların şeriatlarında bizim dinimizin şeriatından farklı emir ve nehiyler vardı. Örneğin Musa şeriatında mevcut olan Şabbat [Cumartesi] günü çalışma yasağı, bizim dinimizde yoktur. O halde diğer şeriatlar gibi bizim şeriatımız da bölgesel ve dönemsel koşullarla ilişkili olarak bir renk almıştır. Bu durum İslâm'ın diğer bölgelerde, milletler arasında ya da dönemlerde geçerliliği olmadığı iddiasının ileri sürülmesine imkân vermez. Belki de Allah, evrensel bir din olan İslâm üzerinden insanlığı ortak bir paydada birleştirmeyi hedeflemiştir.

Tarihiyle bu kadar canlı ilişkisi olan Kitab'ın, nüzul döneminin tarihi için kaynak olarak kullanılması, nüzul dönemini ve siyeri sağlam bir zeminde anlamamıza imkân verir.

Tarih Algımızı İnşada Kur'ân'ın Yeri ve Önemi

Kur'ân, bir tarih kitabı değildir. Bir tarih felsefesi kitabı ise hiç değildir. Bununla birlikte Kur'ân'da, başta nüzul dönemi olguları

olmak üzere tarihe ışık tutacak pek çok bilgi vardır. Bunların, bağlamları dikkate alınarak okunması halinde dönem hakkında çok önemli bilgilere ulaşmak mümkündür. Zira metnin nüzul koşulları ve dönemi bilinmediği takdirde yanlış değerlendirmeler ve genellemeler yapmak kaçınılmaz olur. Kur'ân'ın sağlam bir metotla tarih metni olarak okunması halinde Hz. Peygamber'in hayatı ve dönemi ile ilgili önemli köşe taşlarının belirlenmesinde yol gösterici olması da kuvvetle muhtemeldir.

Kur'ân, nazil olduğu dönemde meydana gelen olgularla ilgili zaman zaman değerlendirmeler yapar. İyiyi ve güzeli över; kötüyü ve çirkini yerer. Böylece Müslümana ahlak ve davranışı için ölçü verir, örnekler gösterir. Bunu yaparken muhatabının içinde bulunduğu duruma göre bir dil kullanır. Muhatap, İslâm'a karşı düşmanca bir tutum içindeyse onun bu tutumu vurgulu ifadelerle ve tehditle karşılık bulur. Ona yönelik tehdit, belki benzer davranış sergileyenler için de söz konusudur; ancak tarihin tamamına yönelik sabit bir ilke olarak anlaşılmamalıdır. Zira hiçbir olay, %100 diğerinin aynısı değildir.

Kuşkusuz Kur'ân'ı kendi kültürümüzü inşa ederken kaynak olarak kullanmalıyız. Ancak Kur'ân'ın rolünü ve onu hangi yöntemle anlayacağımızı iyi belirlemeliyiz. Bu durum, özellikle tarihî atfın açık olduğu ayetler için söz konusudur. Bununla birlikte Kur'ân'ın dili, yer yer kendi tarihine değil, okuyucunun yaşadığı döneme ve olgulara hitap ediyormuş gibi bir özelliğe de sahiptir. Bu özelliği Kur'ân'ın, tarihinden koparılarak okunmasını gerektirmez. Doğru ve sağlıklı manaya, öncelikle kendi zamanına ve muhataplarına ne dediği tespit edilerek ulaşılabilir. Ondan sonra da ikinci aşamaya, bizim Kur'ân'dan nasıl bir mesaj çıkarmamız gerektiğine gelir.

Kur'ân bir tarih algısı ortaya koyuyor mu, yoksa biz mi algımızı Kur'ân'a atfederek temellendiriyoruz? Kur'ân'ın -varsa- tarih algısı nedir? Dahası tarih algımızı inşa ederken Kur'ân'dan nasıl yararlanmalıyız?

Kur'ân, tek bir defada nazil olmayan, 23 yıllık peygamberlik dönemine yayılmış; birbirinden farklı konuları ele alan, esasen söz olarak nazil olan, sonra da yazılı hale getirilen bir kitaptır. Bunun yanı sıra onun kendi döneminde cereyan eden olgularla ilişkisi bulunduğunu düşündüğümüzde, beşer mahsulü bir kitap gibi bir fikir etrafında kaleme alındığını söyleyemeyiz.

Kur'ân'ın nüzulünün tarihe yayılması, tek bir çizgi üzerinden konuşmasını engellemektedir. Kavganın yoğun olduğu dönemlerde vahyin, münkirlere ve İslâm düşmanlarına yönelik dilinin sertleşmesi, nadiren de olsa yumuşak bir dil kullanılması karşılaştığımız hususiyetlerdendir.

Bununla birlikte Kur'ân'ın dilinde bir çelişki yoktur. Dün reddettiğini bugün savunmaz. Müslümanlardan olayları vahyin penceresinden güzel ve çirkin olarak değerlendirmesini ister. Geçmişe ilişkin tasvirler, Allah Resûlü'nün (s) mücadelesine destek vermektedir. Allah'ın Elçisi yalanlandığı gibi geçmişteki peygamberler de yalanlanmıştır. Ona yapılan baskının kat kat fazlası geçmişte de peygamberlere reva görülmüştür. Müşriklerin inkâr tutumu, ilk defa karşılaşılan bir şey değildir. Geçmişte de peygamberlerin kavimleri aynı tutumu sergilemişlerdi.

Kur'ân'daki ayetlerden hareketle toplumların sürekli bozulmaya gittiğini söylemek doğru olur mu? Aralıklarla peygamber gönderilmesi, bunu doğrular niteliktedir. Ancak son elçiden sonra bir peygamber gönderilmeyeceği de ifade ediliyor.[85] Burada son ilahî me-

85 *Ahzâb* 33/40.

saja, geçmiş peygamberlerin getirdiklerinden daha güçlü bir misyon yüklendiği açıktır.

Bu söylediklerimiz, bizim mesajdan çıkardıklarımızdır. Mesaj, doğrudan doğruya bir hükmü ya da ilkeyi ortaya koymamışsa ve biz onu yorumlarımız çerçevesinde tasvir ediyorsak bu, Kur'ân'ın ilkesi değil, bizim çıkarımımızdır. Ortaya konan ilke, üzerinde ittifak sağlanan bir ilke olsa dahi bu, böyledir.

Kur'ân'ın olaylara göre bir dil kullandığının birçok örneği verilebilir. Ayetlerin nüzul sırası gözetilerek Kur'ân'ın bedevilerle ilgili tasvirleri ele alındığında münafıklar hakkındaki ilk atıflar onlara yönelik bir mesaj değil, münafıkların tutumuna ilişkin bir tespit içermektedir.

Bedeviler, çölde ya da vahalarda, konargöçer olarak yaşayan, yerleşik olmayanlardır. Bedevi kelimesinin karşıtı hadaridir. Kur'ân'da bedevi anlamında A'râbî kelimesi kullanılmıştır.

Mekkî ayetlerde bedevilerden söz edilmemesi, Mekke'de bedevilerle doğrudan temasın olmamasından, ilahî mesajın öncelikli muhataplarının Mekkeli müşrikler olmasından, en azından onlarla ilgili önemli bir sorun yaşanmamış olmasındandır:

"Düşman birliklerinin gitmediğini sanıyorlar. Düşman birlikleri (bir daha) gelecek olsa, isterler ki (çölde) bedevilerin arasında bulunsunlar da size dair haberleri (gidip gelenlerden) sorsunlar. İçinizde bulunsalardı da pek az savaşırlardı." [86]

Ayetin nazil olduğu dönem, Hendek savaşı dönemidir. Bu sırada Medine'nin her tarafından Müslümanlara saldıran Mekkeli müşrikler ile müttefikleri olan diğer Arap kabileleri ve Yahudiler, Medine'de

86 *Ahzâb* 33/20.

münafıkların gerçek düşüncelerini uygulamaya koymalarına sebep olmuştur.

Fetih suresindeki ayetler ise, hicretin 7. yılında Hudeybiye'den sonra nazil olmuştur. Bu dönemde Hz. Peygamber (s), birçok yakın arkadaşının muhalefetine rağmen Mekkeli müşriklerle Hudeybiye antlaşmasını yapmıştır. Medine etrafında yaşayan bedeviler de umre yapmak üzere çıkılan sefere katılmaya çağrılmışlar; ancak Mekkelilerle çatışma ihtimali olduğu için sefere katılmamışlardır.

Hz. Peygamber'in (s) Hudeybiye'den dönüşünden sonra bazı bedevilerin Allah Resûlü'ne (s) gelerek kendisine mazeretler ileri sürecekleri belirtilerek Hz. Peygamber'in nasıl bir siyaset izleyeceği anlatılır. Onların tutumu, münafıkça bir tutumdur. Gerçekte içlerinden geçeni söylemiyorlar, Hz. Peygamber (s) nezdinde sarsılan itibarlarını düzeltmeye çalışıyorlardı:

"Bedevilerin (savaştan) geri bırakılanları sana, 'Bizi mallarımız ve ailelerimiz alıkoydu; Allah'tan bizim için af dile.' diyecekler. Onlar kalplerinde olmayanı dilleriyle söylerler. De ki: Allah sizin bir zarara uğramanızı dilerse yahut bir yarar elde etmenizi dilerse, ona karşı kimin bir şeye gücü yeter? Hayır, Allah yaptıklarınızdan haberdardır." [87]

Hudeybiye antlaşması, Hz. Peygamber'in (s) faaliyetleri açısından önemli bir aşamadır. Antlaşmadan sonra Allah Resûlü (s), Medine'nin kuzeyinde Müslümanlar açısından önemli bir tehlike olan Yahudiler üzerine yürüme kararı verdiğinde bedeviler, artık güçlenen Hz. Peygamber'in (s) askerî seferlerinden yararlanma yollarını aramaktadır.

87 *Fetih* 48/11.

"Bedevilerin (savaştan) geri bırakılanlarına de ki: Siz, güçlü kuvvetli bir kavme karşı, onlar teslim oluncaya kadar savaşmaya çağrılacaksınız. Eğer itaat ederseniz Allah size güzel bir mükâfat verir. Ama önceden döndüğünüz gibi yine dönerseniz, Allah sizi elem dolu bir azaba uğratır." [88]

Medine çevresinde yaşayan bedeviler, Hz. Peygamber'e (s) gelerek iman ettiklerini söylemişlerdi. İlahî mesaj, onların bu açıklamalarında samimi olmadıklarını ifade etmektedir.

"Bedeviler, 'İman ettik.' dediler. De ki: "İman etmediniz. (Öyle ise, 'İman ettik.' demeyin.) 'Fakat boyun eğdik.' deyin. Henüz iman kalplerinize girmedi. Eğer Allah'a ve Peygamberine itaat ederseniz, yaptıklarınızdan hiçbir şeyi eksiltmez. Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir." [89]

Ayette bedevilerden hangisinin gerçekte samimi olmadığına ilişkin bir açıklama yer almamakta, sözü edilen bedevilerle ilgili zaman ve bölge açıklaması yapılmamaktadır. Bu ayeti, bütün bedevilerin iman etmedikleri şeklinde anlayabilir miyiz? Kanaatimizce ayetin nüzul döneminde Müslümanlarla bedevilerin ilişkileri çerçevesinde bir değerlendirme yapılmalıdır. Aksi takdirde bütün bedevileri aynı kategoride değerlendirmek yanlış bir algı oluşturur.

Medine döneminde hicretin 9. yılında nazil olan bu ayetten sonra Tebûk seferindeki tutumları sebebiyle bedevilerle ilgili başka tasvirler yer almaktadır. Hicretin 9. yılı, aynı zamanda Senetü'l-vüfûd [heyetler yılı] denen, birçok bedevi kabilenin Hz. Peygamber'e gelerek Müslüman olduklarını söyledikleri yıldı. Bunların arasında samimi

88 *Fetih* 48/16.
89 *Hucurât* 49/14.

olarak İslâm'a girenler olabilir; ancak onların Müslümanlaşmalarının konjonktürel olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Tebûk seferi, Allah Resûlü'nün (s) çok önem verdiği, bu sebeple seferberlik ilan ettiği, riskli bir seferdi. Kazanç ihtimali oldukça zayıf tehlikeli bir sefer olduğu için bazıları sefere katılmadılar. Bedevilerden de bahaneler ileri sürerek sefere katılmayanlar oldu: "*Bedevilerden mazeret ileri sürenler, kendilerine izin verilsin diye geldiler. Allah'a ve Resûlü'ne yalan söyleyenler ise (mazeret bile belirtmeden) oturup kaldılar. Onlardan kâfir olanlara elem dolu bir azap isabet edecektir.*" [90]

Bedevilerin münafıkça tutumuna karşı Hz. Peygamber ve Müslümanlar uyarılmışlardır. "*Bedeviler inkâr ve nifak bakımından daha ileri ve Allah'ın peygamberine indirdiği hükümlerin sınırlarını tanımamaya daha yatkındırlar. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.*" [91]

Ancak takip eden ayetlerden, bedevilerle ilgili tespitlerin genele şamil olacak şekilde yorumlanmaması gerektiğini anlıyoruz. Evet, onların bir kısmı, Allah'ın (c) eleştirdiği olumsuz ahlakî vasıflara sahiptirler. Özellikle vurgu, yolculuk için yaptıkları harcamalarla ilgilidir: "*Bedevilerden öyleleri vardır ki (Allah yolunda) harcayacakları şeyi bir zarar sayar ve (bundan kurtulmak için) size belalar gelmesini beklerler. Kötü belâlar kendi başlarına olsun. Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.*" (*Tevbe* 9/98). Ancak bir kısmı da, harcamalarında samimidirler. Onların bu tutumu ise övülmüştür: "*Bedevilerden kimileri de vardır ki Allah'a ve ahiret gününe inanır. Harcayacaklarını, Allah katında yakınlığa ve Peygamberin dualarını almaya vesile*

90 *Tevbe* 9/90.
91 *Tevbe* 9/97.

sayarlar. Bilesiniz ki bu, (Allah katında) onlar için yakınlıktır. Allah onları rahmetine dahil edecektir. Şüphesiz Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir." [92]

Yukarıdaki ayetlerden sonra bedeviler arasında da yer alan münafıklardan söz edilerek Müslümanlar uyarılmaktadır: *"Çevrenizdeki bedevilerden birtakım münafıklar vardır. Medine halkından da münafıklıkta direnenler var ki sen onları bilmezsin, biz onları biliriz. Onlara iki defa azap edeceğiz. Sonra da büyük bir azaba itileceklerdir."* [93]

Takip eden bir ayette Medinelilerin ve bedevilerin arasında bulunan bu kişiler, münafıkça tutumlarından vazgeçmeleri hususunda uyarılmışlardır. Ayrıca işledikleri güzel amellerin karşılıksız bırakılmayacağı mesajı verilmiştir: *"Medine halkı ve onların çevresinde bulunan bedevilere, Allah'ın Resûlü'nden geri kalmak, kendi canlarını onun canından üstün tutmak yaraşmaz. Çünkü onların, Allah yolunda çektikleri susuzluk, yorgunluk, açlık, kâfirleri öfkelendirmek üzere bir yere adım atmaları ve düşmana karşı herhangi bir başarı kazanmaları gibi hiçbir olay yoktur ki karşılığında kendilerine iyi bir amel(in sevabı) yazılmış olmasın. Şüphesiz Allah iyilik yapanların mükâfatını elbette zayi etmez."* [94]

Bedevilerin tutumuyla ilgili Kur'ân'da yer alan bu ayetlerden hareketle nasıl bir algıya sahip olmalıyız? Yukarıda zikrettiğimiz ayetleri nüzul sürecini dikkate alarak okuduğumuzda bizim açımızdan tablo biraz daha netleşmektedir. Ancak her ayeti, bağlamını ve Kur'ân'ın diğer yerlerindeki atıfları dikkate almadan okuduğumuzda yanlış bir algı oluşturmamız kuvvetle muhtemeldir.

92 *Tevbe* 9/99.
93 *Tevbe* 9/101.
94 *Tevbe* 9/120.

Zikrettiğimiz ayetlerde bedevilerle ilişkilerin ortaya çıktığı tarihsel süreç, Medine dönemidir. Hz. Peygamber'in (s) Mekke'de bulunduğu sırada bedevilerle yoğun bir ilişkisi olmamıştır. Kur'ân'da bedeviler hakkında söylenenler, şüphesiz Arap yarımadasının her tarafında ve hatta dışında yaşayan bütün bedevilere yönelik değildir. Muhatap, Medine'nin etrafında yaşayan bedevilerdir. Müslüman olmaları sürecini etkileyen en önemli unsur, kabilevî ya da kişisel çıkarlarıdır. Bu bedevilerin bazı tutumları eleştirilmişse de aralarında samimi olan insanların varlığı kabul edilmiş ve bunlar da övülmüştür.

Hz. Peygamber'in (s) Medine'de muhatap olduğu bedevilerle ilgili ayetlerden hareketle ortaya koyduğumuz bu tasvir, bütün zamanların bedevileri için geçerli midir? Bunu söylemek mümkün değildir. Zira Hz. Peygamber dönemindeki bedevilerle diğer dönemlerde karşılaşılmayabilir. Ancak Kur'ân, bize bedeviler üzerinden bir karakter tasviri yapmakta, eleştiri konusu yapılan bir duruşu tanıtmaktadır. Yukarıda oluşturduğumuz algı üzerinden günümüze ilişkin böyle bir ahlakî değer üretmemiz mümkündür. Ancak şunu da unutmamalıyız ki Kur'ân'dan çıkardığımız algı ve ürettiğimiz ahlakî değer, bize aittir.

Hadis Literatürünün İslâm Tarihi Açısından Kaynaklık Değeri

İslâm tarihinin yazılı kaynakları arasında hadis literatürünün önemli bir yeri vardır. Hadis edebiyatı, Cahiliye, Hz. Peygamber, Râşid Halifeler, Emevîler ve Abbasîler dönemleri için ihmal edilmemesi gereken önemli bir kaynaktır.

Hadis literatürünün temelini oluşturan rivayetler, siyer malzemesiyle birlikte toplanmaya başladığı için ilk hadisçilerin bazıları aynı

zamanda siyerci idiler. Bunlar arasında Urve b. ez-Zübeyr (ö. 94/713) ve İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/741) en çok dikkat çekenleridir.

Ana metin kitaplarının dışında hadis şerhleri, hadisler üzerine yapılmış özel çalışmalar ve raviler hakkında bilgi veren kitaplar da tarih açısından önemli kaynaklar arasında zikredilmelidir. Dolayısıyla hadis literatürü olarak elimizde mevcut olan devasa malzeme, sadece Hz. Peygamber'in (s) söz, fiil ve tasviplerinden ibaret olmayıp, bu malzeme etrafında gelişen disiplinlere ait ürünler de ihmal etmememiz gereken kaynaklar arasındadır.

Hadis literatüründe Cahiliye dönemi uygulamalarından bahseden birçok rivayete rastlarız. Bunların genellikle Cahiliye dönemi dinî, sosyal, siyasî, hukukî, ekonomik ve kültürel hayatı hakkında bilgi verdiğini ifade etmek gerekir. Ancak hadis kaynaklarında yer alan Cahiliyeye ilişkin tasvirlerin, çoğu zaman İslâm'ın getirdiği bir düzenlemeyi anlatma çerçevesinde yer aldığı dikkate alındığında söz konusu rivayetlerdeki bilgilerin bağlamı düşünülerek değerlendirilmesi gerekir.

Hadis literatürü, Hz. Peygamber'in (s) hayatı ve dönemi için temel kaynaktır. Tasnif dönemi hadis kaynaklarında bazı bölümlerde daha yoğun, ama hemen hemen her bölümde Hz. Peygamber'in yaşadığı çevre, hayatı, peygamberliği, getirdiği mesaj, mesaja gösterilen tepkiler, Hz. Peygamber'in mücadelesi, ibadet hayatı, -sonraları fıkıh ilminin temelini oluşturan- uygulamaları, faaliyetleri, gündelik yaşantısı ve arkadaşları hakkında birçok rivayetle karşılaşmak mümkündür.

Hadis kitaplarının özellikle cihâd, meğâzî, menâkıb, fadâil bölümlerinde Hz. Peygamber'in hayatı ve dönemi hakkında daha çok

bilgi vardır. Ancak diğer bölümlerde de birçok malumata rastlamak mümkündür.

Hadis kitaplarında yer alan rivayetlerin önemli bir kısmının aynı zamanda siyer ve tarih kitaplarında da yer aldığını, bunun farklı kaynak türleri arasında karşılaştırma yapmak suretiyle sağlıklı bir tasvire ulaşma imkânı verebileceği söylenebilir. Ancak şunu da hatırlatmak gerekir ki hadis kaynaklarının telif amacı, tarihî bir tasvir yapmak değil, dinî uygulamaları ya da değerleri nakletmektir. Bu sebeple çoğu zaman olgunun meydana geldiği yer ve zaman önemli değildir. Hadis kitaplarının bu yönünü bilerek onları kullanmak gerekir. Aksi takdirde anakronizme düşmek kaçınılmazdır.

Hadis literatürünün kaynak olarak kullanılabileceği önemli bir dönem de Râşid Halifeler dönemidir. Bu dönem uygulamaları, takip eden dönemlerde -dönemin kahramanlarının Resûlullah'ı (s) ilk gören ve dini ondan öğrenen kimseler olmaları hasebiyle- önemsenmiş ve uygulamaların temel dayanaklarından biri olarak kullanılmıştır. Nitekim hadis kitaplarında Râşid Halifelerle ilgili epey malumatla karşılaşırız.

Hadislerin sistemli bir şekilde derlenmesi, Emevîler döneminde başladığı için hadis literatüründe Emevîler döneminin sosyal, siyasî, dinî, kültürel ve ekonomik hayatı hakkında önemli bilgiler bulmak mümkündür. Bu dönemin takriben dörtte birlik bölümü, yani hicrî 110 (728) yılına kadarki dönem, Ashab dönemidir. Öte yandan önemli icraatlara imza atmış olan Muâviye b. Ebî Süfyân, Abdülmelik b. Mervân ve Ömer b. Abdülaziz gibi halifelerin bazı uygulama ve içtihatları hadis literatüründe yer almıştır.

Abbasîler dönemi de hadis tasnifinde önemli bir yere sahiptir. Bu dönemde daha önce derlenen hadislerin konularına ya da ravilerine

göre farklı yöntemlerle tasnif edildiklerini görüyoruz. Müellifler, tasnif döneminde geliştirdikleri kriterler çerçevesinde hadisler arasında eleme yapmışlardır. Bu sebeple söz konusu tasnif faaliyetleri, bizatihi hadisle ilgili önemli bir kurgu faaliyetidir.

Öte yandan gerek Emevîler, gerekse Abbasîler dönemi, dinî, fikrî ve siyasî tartışmalar açısından İslâm dünyasının hareketli olduğu bir dönemdir. Dönemin tartışmalarının, hadislerin tespit ve tercihi sürecinde hadis literatürünün üzerinde etkili olması kaçınılmazdır. Sözü edilen tartışmalarda hadis de delil olarak kullanıldığına göre, hem hadislerin korunmasında, hem de bazı hadislerin bu çerçevede anlamlandırılmasında ve hatta üretilmesinde dönemin ilmî faaliyetleri önemlidir.

Resmi olarak yazıya geçirilmeye başlandığı I. asrın sonlarına kadar hadislerin şifahî olarak nakledildiğini, üstelik bu naklin -kahir ekseriyetle- mana ile olduğunu biliyoruz. Hz. Peygamber'in (s) hayatıyla ilgili bir hadisenin tahkiye suretiyle naklinde kişinin algısı ve tasvir yeteneği, rivayetteki sübjektiviteyi oluşturduğu gibi doğrudan doğruya Hz. Peygamber'in (s) bir sözünün nakli durumunda da benzer bir yöntemin kullanılmış olması, az ya da çok anlam kaymalarını kaçınılmaz kılmıştır. Hadis rivayetlerini tarih kaynağı olarak kullanırken bu yönünü de dikkate almak gerekir. Öte yandan hadislerin yazıya geçirilmesinden sonra bilginin muhafazası açısından sorun tamamen çözülememiş; yeni sorunlar ortaya çıkmış; gerek istinsah, gerekse okuma farklılığı sebebiyle hadislerin zaman zaman anlam farklılaşmalarına uğraması kaçınılmaz olmuştur. Bu durum, diğer kitaplar için de söz konusudur. Gerek istinsah hataları, gerekse nüshayı kullanan kişilerin sonraki dönemlerde bazen düzeltme amaçlı, bazen de şerh ve açıklama amaçlı müdahaleleri, nüshaların zamanla

farklılaşmasına sebep olmuştur. Müelliflerin kendi nüshaları genellikle elimizde olmadığı için orijinal metne ulaşma problemi günümüzde hala güncelliğini ve önemini korumaktadır.

Hadislerin tespit ve istinsahı döneminin, Arapça yazısının gelişim dönemi olduğu, noktalama işaretlerinin bu dönemde geliştiği, harekenin ise bulunmadığı hatırlanırsa yazının ciddi zaafları bulunduğunu görürüz. Ancak şunu da hatırlatmak gerekir ki rivayetlerin derlenme ve yazıya geçirilme sürecinde yazı kadar önemli bir görev de hafızaya düşüyordu. Hatta hafıza, yazıdan daha önemli bir işleve sahipti. Nitekim Tâbiûn âlimlerinin bir kısmı, öğrendiklerini yazarken, bir kısmı da rivayetleri hafıza yoluyla muhafazayı yeterli görmüşlerdir. Hadisleri yazanlar da genelde ezberlemek için yazıyordu. Bazıları yazdıklarını iyice ezberledikten sonra yazılı metinleri ehil olmayanların eline geçmesin diye imha ediyorlardı.

Hadis kaynaklarının tarih kaynaklarından daha sağlam olduğu şeklinde yaygın bir kanaat mevcuttur. Hadis rivayetleri üzerine daha fazla çalışma yapıldığı bir gerçektir. Özellikle senetlerin tespitinde ciddi bir emek harcanmıştır. Ancak nasların siyasî ve dinî mücadelede kullanıldığı dikkate alındığında tahrif çabasının da büyük ölçüde hadislere yönelik olması kaçınılmazdır. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse muhataplarına bir şeyler kabul ettirmeye çalışan birinin ilk anda kullanmayı düşüneceği bir kıssa değil, bir hadis olur. Bundan dolayıdır ki uydurma teşebbüslerinin daha yoğun olduğu hadis alanında bunu engellemek için ravi kritiği (cerh ve tadil) ilmi geliştirilmiştir. Söz konusu çalışmalar bazı zaaflar taşısa da bu alanda önemli faaliyetler ortaya konmuştur.

Hadislerin senetlerinin tespitinde gösterilen hassasiyetin ve bu alanda verilen emeğin, hadis metinlerinin kritiğe tabi tutulması

hususunda ortaya konduğunu söylemek zordur. Bazı rivayetlerin metinleriyle ilgili kritikler varsa da bu, senet kritiğiyle aynı düzeyde olmamıştır. Aslında metin kritiği, senet kritiğine göre çok daha sıkıntılı bir iştir. Hala İslâm dünyasında bu alanda iyi bir durumda olmadığımızı ifade edebiliriz.

Hadisçinin rivayete yaklaşımı ve ondan bilgi ve değer üretme çalışması ile tarihçinin hadisi kaynak olarak kullanma amacı arasında fark olması kaçınılmazdır. Hadisçiler ve tarihçiler, rivayetleri, bazı yönleriyle uyumlu olan, ancak temelde farklı amaçlar çerçevesinde ele alırlar. Sonuçta tarihçi rivayete bir belge olarak bakar ve olgunun meydana geldiği döneme yakın bir zamana ait olması, tarihçi açısından önem arz eder. Bu sebeple en eskisinden başlayarak hadis kaynaklarını kullanmak, tarihçi açısından önemlidir. Ancak tedvin dönemi yazılı hadis risalelerinin/cüzlerinin ve kitaplarının önemli bir kısmı günümüze ulaşamamıştır. Bu risalelerde/cüzlerde yer alan rivayetlere, sonraki dönemde yapılan derlemeler üzerinden ulaşabiliyoruz.

Bizim açımızdan kaynağın eskiliği, ya da eski bir kaynaktan yapılan nakil önem arz etmektedir. Bu kaynaklardaki bilgiler, tarih kritiği yapılarak kullanılmaktadır.

Tarihçi açısından malzemenin eskiliği kadar muhtevası da önem arz eder. Günümüzde elimizdeki hadis literatürü üzerine yapılacak çalışmalar, tarihçilere bu malzemelerle ilgili yeni bakış açıları ve değerlendirme imkânları verecektir.

Dinî bilgi üretmek ve başvuru kaynağı olarak kullanmak amacıyla ele alındığında hadisin sıhhat durumu, daha çok önem arz eder. Bir yönüyle tarihçi için de böyledir. Ancak bazen bir tarihçi için zayıf ya da uydurma bir rivayet, sahih kabul edilen rivayetten çok daha önemli bir kaynak olur. Mevzu bir rivayet, uydurulduğu dönemin din

algısı ve tartışma konuları hakkında bilgi verir. Böyle bir bilgi de bazen çok kıymetlidir.

Tarihçi, yukarıda sözünü ettiğimiz dönemlerle ilgili hadisleri kaynak olarak kullandığında farklı özelliklere sahip birçok bilgi ve değere ulaşabilir. Böylece hadis kaynaklarından elde edilen verilerden, hadisin ilgili olduğu dönem hakkında sağlıklı bir tasvir ortaya koymak amacıyla yararlanılır. Öte yandan hadis, kendi tarihî bağlamında dönemin kaynağı olarak kullanılabilir. Bir hadis bazen, anlattığından farklı bir yere savrulmuştur. Bu durumda hadisin yeni anlamının, inşa edildiği dönemin anlaşılmasına katkıda bulunması mümkündür.

Günümüz Müslümanının hadise bakışında ciddi bir değişim olduğu muhakkaktır. Bu değişim ve dönüşümü dikkate almadan hadisleri olduğu gibi kaynak olarak kullanmak yanılmamıza sebep olabilecek bir durumdur. Öte yandan günümüz hadis algısında ciddi sıkıntılar olduğu da bir gerçektir.

Bütün zaaf ve problemlerine rağmen, Müslümanların oluşturdukları rivayet koleksiyonunun, diğer peygamberler ve din kurucuları hakkında sahip olunanlarla mukayese edilemeyecek kapsam ve genişlikte olduğu da bir gerçektir. Hadis müdevvenatı, Hz. Peygamber'in (s) dindeki konumunun önemini en açık şekilde göstermektedir. Onun her anını tasvir ve tespit etmeye çalışma gayreti, elimizdeki rivayetlerin sayısında ciddi bir artış meydana getirmiştir.

Rivayetlerin çokluğu ve geniş bir alana yayılması, Müslümanların işini biraz zorlaştırmaktaysa da her geçen gün, Hz. Peygamber dönemi ve sonraki dönemlerle ilgili yeni çalışmalara vesile olmaktadır.

Tarihçinin hadis literatürüyle kurduğu ilişki, koşulsuz kabul şeklinde olamayacağı gibi hadisleri topyekûn reddetmeyi de hedeflememelidir. Yegâne amaç, hadisin yanı sıra diğer kaynakları da kullanarak

sağlıklı bir peygamber tasviri ve tasavvuru ortaya koyabilmektir. Hz. Peygamber (s) hakkındaki geleneksel anlayışı eleştirme çabası bizi, ideolojik tutuma sevk etmemelidir. Amaç, ideolojik bir kurgu ile peygamber tasavvuru ortaya koymak değil, -Kur'ân'ın bazı özelliklerine ve hayatının bazı dönemlerine ait bilgi verdiği- Hz. Peygamber'in (s) hayatını ve dönemini sağlıklı bir şekilde yansıtmaktır.

Tarihleri ve Sayısal Verileri Bilmenin Önemi

Tarih çalışmalarında, olayın meydana geldiği tarih ve olayla ilgili sayısal verilerin bilinmesi önem taşımaktadır. Tarihler bilinmeden olaylar muallakta kalacak ve dünya tarihinin içindeki yerini alması mümkün olmayacaktır. Kaldı ki olaylar arasındaki sebep sonuç ilişkisi, ancak hadisenin meydana geldiği tarihin bilinmesiyle mümkündür. Bir olay bir başka olay üzerine meydana gelmişse aralarındaki ilişki, ancak tarihler bilindikten sonra ortaya konabilir. Bu durum İslâm tarihi için büyük önem taşıdığından tarihçiler erken bir zamanda hadiselerin tarihini belirlemeye çalışmışlardır.

Olaylar hakkında doğru yorum yapabilmek için tarihlerini ve -eğer söz konusu olan bir savaş ise- ona katılanların sayısını bilmek gerekir. Hz. Peygamber döneminde meydana gelen Mute savaşını ele aldığımızda kaynaklarda savaşa katılan Müslümanların sayısı birbirine yakın ve daha kesin verilirken karşı tarafta yer alan askerlerin sayısında ihtilaf edilmekte ve birbirinden çok farklı sayılar verilmektedir.

Tarihlerin bir kısmı sorunludur. Özellikle İslâm öncesi anlatılanlar genellikle İsrailiyata ya da efsanevî bilgilere dayanmaktadır. Kaynaklarımızda bunun birçok örneği mevcuttur. Bunlardan biri şu rivayettir: Musa b. İmrân ile İsa b. Meryem arasında 1900 yıl vardı ve

aralarında bir fetret (dönemi) olmadı. Başka kavimlerden gönderilen peygamberler bir yana, iki peygamber arasından sadece Benî İsrâîl'den 1.000 peygamber gönderilmiştir. İsa'nın doğumu ile Resûlullah (s) arasında 569 yıl vardır. (Bu dönemin) başında üç peygamber gönderilmiştir. *"Hani biz onlara iki elçi göndermiştik de, onları yalancı saymışlardı. Biz de onlara üçüncü bir elçi ile destek vermiştik."* [95] ayeti bunu ifade etmektedir. Takviye gücü olarak gönderilen (zat), Havarilerden olan Şem'ûn'du. Allah'ın hiç elçi göndermediği dönem (fetret dönemi) 434 yıldır. İsa b. Meryem'in Havarileri ise on iki kişiydi. Ona birçok insan tabi olmuştu; ancak on iki adam dışında içlerinde Havari yoktu. Onların içinde elbiseci ve avcı da vardı. Havariler, çalışarak elde ettikleri kazançları yiyen kimselerdi. Kuşkusuz Havariler "Esfiya"nın (Peygamberlerden sonra gelen nitelikli müminlerin) ta kendileriydi. İsa (a) (göğe) yükseltildiği zaman (ömrü) otuz üç yıl, altı ayın içindeydi. Onun peygamberliği otuz ay devam etti. Allah onu bedeniyle göğe kaldırmıştır ve şu anda o diridir. İleride dünyaya dönecek ve dünyada hükümdar olacaktır. Sonra diğer insanlar gibi vefat edecektir. İsa'nın köyüne "Nâsıra", onun Ashâbına "Nâsıralılar", İsa'ya (a) da "Nâsıralı" denilirdi. Bu yüzden ona tabi olanlara "Nasârâ" denilmiştir. [96]

İslâm tarihi kaynaklarında müellifler, birçok olay hakkında farklı tarihler zikretmişlerdir. Birçok olayla ilgili verilen rakamlar da böyledir. Herhangi bir olayla ilgili tarihleri incelediğimizde bunun birçok örneğiyle karşılaşırız. Örneğin İbn Sa'd, Hz. Ali'nin Müslüman olduğu sıradaki yaşı ile ilgili olarak dokuzdan küçük, dokuz, 10 ve 11 sayılarını zikreder. [97] Hendek savaşı gibi meşhur bazı olayların tarihleri dahi böyledir.

95 *Yasin* 36/14.
96 İbn Sa'd, I, 35-36.
97 İbn Sa'd, III, 19-20.

İslâm tarihi eserlerini inceleyen biri, aynı olaylarla ilgili olarak birden çok tarih zikredildiğini hassaten savaşlarda bulunan insan sayısı, vergi miktarı gibi verilerde büyük farklılıklar olduğunu görür. Bunun birçok sebebi olduğu muhakkaktır.

• Bilgi Eksikliği

Tarih farklılıklarının bir kısmı ravilere ya da müelliflere gelen bilginin kesin olmamasından kaynaklanmıştır. Olayların vuku bulduğu dönemle ilgili rakamsal veriler hakkında eksik bilgi nakledilmiş olması ya da ravi açısından önemsiz olan bir bilginin daha sonraki dönemlerde önemli görülmüş olması bir bilgi eksikliğine sebep olmuştur. Eksik bilgi çoğu zaman raviler tarafından giderilmeye çalışılmış; bu da bilgi farklılığına ve ihtilaflara sebep olmuştur.

• Tarafgir Yaklaşımlar

Bazı anlatımlarda rivayeti nakleden kişinin mensubiyeti rakamsal veriler üzerinde etkili olmaktadır. Kişinin gerekli gördüğünde desteklediği tarafın askerlerinin sayısını az veya çok göstermek istemesi ya da malî konularla görüşünü temellendirebileceği bir anlatımı tercih etmesi, her zaman karşılaşılabilecek ihtimallerdir.

• İdeolojik Gerekçeler

Bazen olaylar ya da insanlar arasında ilişki kurmak amacıyla tarihlerde bilinçli tahrifat da yapılmıştır. Bunun tipik örneğini günümüzde de yaşıyoruz. Yılbaşında Mekke'nin fethi günü kutlanmaktadır; Mekke'nin fethedildiği gün hususunda farklı tarihler zikredilmektedir. Ancak zikredilen tarihlerin hiçbiri yılbaşı gecesine denk gelmemektedir. en makul tarih, 11 Ocak'tır. Ancak kutlamaları yapanlar, bu farklılığı bilmelerine rağmen kutlamaların yararlarından

hareketle tutumlarını savunmaya devam etmektedirler. Bu kutlamalar devam ederse Mekke'nin yılbaşında fethedildiğine dair bir yanlışın yaygınlaşması ve kabul görmesi söz konusu olacaktır.

- Dinî Gerekçeler

Dinî kutlamalar, kutsal kabul edilen gün ve geceler ya da dinî tercihler, bazı tarihlerin -doğru olmasalar da- yerleşmesine sebep olmaktadır. Örneğin Hz. Peygamber'in doğum günü ile ilgili kaynaklarda farklı rivayetler bulunmasına ve ilk dönemlerdeki mevlit kutlamaları, bu durum dikkate alınarak bir yıl 8 Rebîülevvel, bir yıl da 12 Rebîülevvel tarihinde yapılmasına rağmen son dönemlerde 12 Rebîülevvel tarihi kesin tarih gibi kabul edilmeye başlanmıştır.

- Yaklaşık Bilgi Verme

Rakamlarda yaklaşık nakiller de söz konusu olabilmektedir. Bazen raviye hadiseyle ilgili tarih ya da rakam sorulduğunda ya yaklaşık bilgi vermekte ya da çeşitli nedenlerle hatırında kalan bir tarihi zikretmektedir.

Hz. Peygamber döneminde ve daha sonraki asırlarda hadiseler hakkında bilgi veren çoğu rivayetlerde olayların meydana geldiği tarih zikredilirken yaklaşık rakamlar verilmektedir. Bugün bile kaydedilmemiş bilgileri nakledenler, bizzat yaşadıkları hadiselerle ilgili bilgi verirken yaklaşık bilgi vermektedirler.

Bazen bir hadise ile ilgili verilen bilgide çokluk veya azlık kastedilerek bir rakam verilmekte, ancak daha sonra bu rakam kesin rakammış gibi değerlendirilebilmektedir. Bazen biz de konuşmalarımızda 40 küsur, sittin sene gibi tabirler kullanırız. Ancak bunlarla kesin bir rakam ifade etmek istemeyiz. İşte daha sonra bu bilgileri elde edenler, sayılarla ilgili bilgiyi doğru zannederek yorumlamışlardır.

• Abartı

Rakamsal bilgilerin naklinde zaman zaman abartılı anlatımlarla karşılaşırız. Abartı, hikâye etmenin tabiatında vardır. Savaşlara katılanların sayısı ile ilgili verilen bilgilerde bazen bilinçli abartma ya da tarafgirlikten kaynaklanan yanlışlar söz konusu olabilmektedir. Mesela bir hadiseye taraf olan ravi, tarafını tuttuğu ordu galip gelmişse onların sayısını az, düşmanı çok göstererek zaferin büyüklüğünü pekiştirmektedir. Yine yenilgi söz konusu olmuşsa yenilgiye bahane olması açısından düşman sayısını abartabilmektedir.

Bir bölge ya da durum tavir edilirken de abartılara yer verilmektedir. Mesela şehirlerdeki hamam, mescit, küttab gibi yerlerin sayısı bunlardandır. İlginç abartılar arasında Hz. Peygamber'in erkeklik gücüyle ilgili olanlar da vardır.

• Rakamsal Verilerin Önemsenmemesi

Bazen raviler olaylar hakkında bilgi naklederken ayrıntı olarak gördükleri tarihleri ya da rakamsal verileri nakilde ihmalkâr davranmışlardır.

• Akılda Kalıcı Bilgi Verilmesi

Bazen tarihlerle ilgili verilen bilgiler, akılda kalacak şekilde yuvarlatılmıştır. Çoğu zaman bir hadisenin daha kolay hatırlanabilmesi için akılda kalması kolay olan bir tarih tercihi yapılabilmektedir.

Ayrıca her millette bazı tarihlerin hafızada daha çabuk yer ettiği de bir gerçektir. Örneğin Arap kültüründe 12 rakamı birçok olayla bağlantılı olarak zikredilmektedir. Raviler nakillerde zaman zaman kutsal kabul edilen rakamları tercih edebilmektedirler. Bunun tipik örneklerinden biri 10 Muharremdir.

• Takvim Bilgisinin Eksikliği

Tarihlerin farklı zikredilmesinin nedenlerinden biri de kullanılan hicrî takvim ile ilgili bilginin gözleme dayanması ve takvimin herkesçe bilinmemesidir.

• Anlatım Zamanının Olaydan Çok Sonra Olması

Olayların vukuundan çok sonra anlatılması, tarihlerin ve sayısal verilerin yanlış hatırlanmasına sebep olabilmektedir.

• Rivayetlerde Mana ile Nakil

Rivayetler mana ile nakledildiği ve tarih rivayetlerinde daha mütesahil davranıldığı için bazen bir hadisenin anlatımında ciddi farklılıklara şahit olunmaktadır. Öte yandan unutulması daha kolay olan tarihlerin ve rakamların hatırlanamaması ve farklı nakledilmesi, daha sıkça rastlanan bir durumdur.

Sonuç olarak diyebiliriz ki tarihler ve sayısal veriler hakkında doğru bilgileri tespit etmek hadarî hayatın gerektirdiği bir şeydir. Bedevi için ne tarihin ne de rakamın pek bir önemi vardır. Onun için önemli olan yaklaşık bilgidir. O ayı izler ve ona göre zamanını tayin eder; ama zamanı tespitte bile birkaç günlük yanılgıya sıkça rastlanırdı. Zira ayın durumu ya ayın başından itibaren hesapla ya da hilale bakmak suretiyle tahmin edilirdi. Tarihçi hadiseleri değerlendirirken bütün bunları dikkate alarak değerlendirme yapmalı ve önüne gelen her tarihi ya da rakamı kabul etmemelidir.

Tarihler ve Sayısal Verilerdeki Farklılıklar ve Abartılar

Bize ulaşan rivayetleri incelediğimizde olaylar anlatılırken çoğu zaman birbiriyle çelişen farklı tarihlerin ve sayısal verilen zikredildiğine şâhit oluyoruz. İslâm tarihi kaynaklarında yer alan sayısal

verilerdeki çelişki ve abartılara dikkat çeken İbn Haldûn, tarihleri ve sayısal verileri ciddi anlamda incelemedikleri için, tarihçileri ve rivayetleri kullanan diğer âlimleri şu sözleriyle tenkit etmektedir:

"Tarihçiler, Allah'ın kitabını tefsir edenler ve rivayet üstatları, naklettikleri haber ve rivayetlerin doğru veya zayıf olduğunu incelemeden, yalnız nakil ve rivayete güvenerek aktardıkları, kanun, usul ve benzerleri ile karşılaştırmadıkları, hikmet ve felsefe bakımından incelemedikleri ve varlığın tabiat ve kanunlarına göre ölçmedikleri, naklettikleri haberler üzerinde dikkatle düşünerek haber verilen hadise ve olayların vukuunun mümkün olup olmadığına inanarak nakletmedikleri için çok yanılmışlar ve doğru yoldan saparak vehim ve hata çöllerinde yollarını kaybetmişlerdir. Bilhassa mal, para ve askerlerin hesabında ve sayısını hikâye ettiklerinde akla uymayan pek çok sözler sarf etmişlerdir ki bunları akıl, tabiat, kanun ve kaidelerine göre incelemek zarureti vardır. Bu şekilde incelediğimiz vakit bu sözlerin yalan olduğu görülür." [98]

Tarihlerle sayısal verilerdeki farklılıkların birçok sebebi vardır. İslâm tarihi açısından bakıldığında nakledilen tarihlerin farklı olmasının nedenlerinden biri, kullanılan hicrî takvimin gözleme dayanması, takvimin herkesçe bilinmemesi ve resmî tarih başlangıcının Hz. Ömer döneminde kabul edilmesidir. Hicretin, kamerî takvimin başlangıcı olarak kabul edilmesi, tarihlendirme konusunda önemli kolaylıklar sağlamışsa da bütün sorunları giderememiştir. Hicretin resmî takvim başlangıcı olması, özellikle Mekke döneminde meydana gelen olayların tarihlerinin tespitinde sorunlar doğurmuştur. Hz. Peygamber'in hayatı ve sünneti ile ilgili rivayetlerin derlenmesiyle birlikte o dönemde meydana gelen olayların tarihlendirilmesi konusunda âlimler

98 İbn Haldûn [1], *Mukaddime*, çev. Zakir Kadirî Ugan, İstanbul 1986, I, 19.

arasında ciddi ayrılıklar ortaya çıkmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber döneminde Medine'ye hicretten sonra yasaklanan, ancak yasaklanıncaya kadar geçen zamanda iki kez uygulanan *nesî*den kaynaklanan bir karışıklığın bulunduğuna da dikkat çekilmiştir. [99]

Hz. Peygamber döneminde ve daha sonraki asırlarda meydana gelen bazı hadiselerin vuku tarihi ve olaylarla ilgili sayısal bilgiler zikredilirken, ravilerin kesin bir bilgiye sahip olmamalarından dolayı, yaklaşık rakamlar verme zorunluluğu doğmuş; bu rakamlar ise daha sonraki nâkiller tarafından kesin bilgiler gibi algılanabilmiştir. Mesela bir savaşa katılan her askerin orduya iştirak edenlerin sayısını veya olayın vuku tarihini bilmesi mümkün değildir. Katılımın yüksek olduğu seferler için bunu daha rahat söyleyebiliriz. Sözgelimi Mekke fethine katılanların sayısının 10.000 kişi olduğu genellikle rivayet edilmektedir. Bu rakamın kesin bir rakam olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Zira kesin rakamın küsuratlı olması kaçınılmazdır. Bugün bile insanlar, bizzat yaşadıkları hadiselerden bahsederken yaklaşık rakam zikredebilmektedirler.

Kur'ân-ı Kerim'in yazılmasına ve bazı hadislerin kaydedilmesine yönelik birkaç kişisel teşebbüsü hariç tutarsak, İslâm kültürünün yazıya dökülmesi, birinci asrın ikinci yarısında başlamıştır. Geçen süre içinde mana ile nakilde bulunan ravilerin -dinî konularla ilgili rivayetlerde bile farklı nakillerde bulundukları dikkate alınırsa- tarihî bilgileri eksiksiz bir şekilde muhafaza edebildiklerini söylemek mümkün değildir. Bu sebeple birkaç ravinin zihninden ve dilinden geçen ve ravilerin küçük düzeltmelerine her zaman açık olan rivayetler, birçok farklılıkları içinde barındırabilmiştir.

99 Bk. Apaydın, Mehmet, *Resûlullah'ın Günlüğü*, İstanbul 1995, s. 33.

Bazen raviye hadiseyle ilgili tarih ya da rakam sorulduğunda ya yaklaşık bilgi vermekte ya da çeşitli nedenlerle hatırında kalan bir tarihi zikretmektedir. Ravilerin hepsi için mümkün olan bu durum, zamanla bilinen ya da tahmin edilen bir tarihin farklı şekillerde nakledilmesine neden olabilmiştir. Öte yandan rivayetler mana ile nakledildiği ve tarih rivayetlerinin naklinde -dinî sorumluluk duyulmaması sebebiyle- daha müsamahakâr davranıldığı için bazen bir hadisenin anlatımında ciddi farklılıklara şahit olunmaktadır. Rivayetlerde mana ile nakilden kaynaklanan bazı tadilatlar söz konusu iken unutulması daha kolay olan tarihlerin ve rakamların hatırlanamaması ya da farklı hatırlanması sıkça rastlanan bir durumdur.

Kimi rivayetlerde bir hadise ile ilgili verilen bilgide çokluk veya azlık kastedilerek bir rakam verilmekte, ancak daha sonra bu rivayetleri inceleyenler, sayılarla ilgili bilgiyi kesin kabul ederek değerlendirmeler yapabilmektedirler. Kaynaklarımızda geçen ümmetin 73 fırkaya bölüneceğine dair hadisler[100] ve birçok ordunun asker sayısından bahsedilirken 12.000 kişi olduklarına dair nakledilenler bunlardandır. Bazen bir hadisenin daha kolay hatırlanabilmesi için akılda kalması kolay olan bir tarih tercih edilebilmektedir. Ravi bunu bilinçli yapabildiği gibi bilinçsiz de yapabilir.

Rivayetlerin bir kısmı, tarih ve sayısal veriyi ifade etmek amacıyla değil, başka bir bağlam düşünülerek aktarılmıştır. Bu durumda,

100 et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (279/892), *es-Sünen*, İstanbul 1992, "İmân", 18; İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (273/886), *es-Sünen*, İstanbul 1992, "Fiten", 17; Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî (275/888), *es-Sünen*, İstanbul 1992, "Sünne", 1; ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân (255/869), *es-Sünen*, İstanbul 1992, "Siyer", 74; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (241/855), *el-Müsned*, İstanbul 1992, III, 25.

râvinin ayrıntı sayılabilecek bir bilgiyi önemsemeden nakledebildiğini söylemek mümkündür.

Bazen verilen bilgilerde bilinçli abartma ya da tarafgirlikten kaynaklanan yanlışlar söz konusu olabilmektedir. Mesela çatışan taraflardan birini destekleyen ravi, tarafını tuttuğu ordu galip gelmişse onların sayısını az, düşmanı çok göstererek zaferin büyüklüğünü pekiştirebilmekte; yenilmişlerse, bu defa yenilgiye bahane olması açısından düşman sayısını abartabilmektedir. Mu'te Savaşı'nda Bizans ordusunun asker sayısıyla ilgili verilen rakamlar, böyle bir abartının örneğidir. İlk kaynaklardan biri olan İbn İshak, "Bizans ordusu, 100.000'i Hirakl'ın askerleri, 100.000'i de onlara katılan Arap kabilelerinden olmak üzere 200.000 kişiden oluşuyordu" [101] demektedir. Buradaki abartı ravilerden kaynaklanmış olmalıdır.

Ravilerin mensup oldukları fikrî ve dinî grupların çıkarını koruma çabasından kaynaklanan müdahalelerin yanı sıra mensup oldukları kabileleri övme ve rakip kabileleri yerme çabası da tarih ve rakamların tahrif edilmesinin nedenlerindendir. Mezhep taassubu ise rivayetlerdeki bilgilerin tahrif edilmesinin en önemli nedenlerinden biridir.

İbn Haldûn tarafgirlikten kaynaklanan abartının sebeplerini şu sözleriyle ifade etmektedir: *"Bil ki her yüzyıl içinde yaşayanların hepsi de kendi çağlarında veyahut kendi çağlarına yakın bir vakitte hüküm süren devletlerin askerleri hakkında söze daldıklarında Müslüman ve Hıristiyan kavimlerin orduları ve askerlerini, devletin vergi olarak topladığını, sultanın haraçlardan elde ettiklerini ve servet sahibi olan zenginlerin mal ve servetlerini saymaya başladıklarında yüksek sayılardan tuttururlar; âdetlerin haricine*

101 İbn Hişâm [1], Ebû Muhammed Abdülmelik (218/833), *Siretu'n-Nebi*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire (t.y.), III, 429-430.

çıkarlar ve garip vesveselere kapılırlar... Bu sözlerin ve yüksekten tutturulan bu sayıların kaynağı, nefsin garip nesnelere düşkün olması, aşırı sözler söylemenin dile kolay gelmesi ve tenkit, takip hususunda gaflettir." [102]

Bilerek ya da bilmeden yapılan abartılar, sayısal verilerin tahrifine neden olan en önemli etkenlerdendir. Ravilerin olayları naklederken dinleyicilerin dikkatini çekmek için bazı abartılarda bulunmaları, çıkar sağlama, yalan söyleme huyuna sahip olma, insanları kandırma gibi sebeplerle bilinçli olarak rivayet uydurulması, elimizdeki bilgilerin tahrifinin önemli nedenlerindendir. Şehirlerdeki hamam, çarşı, mescit, küttâb gibi yerlerin sayısı hakkında verilen bilgiler bunlardandır. Kaynak olarak kullandığımız bir coğrafya ansiklopedisinde Rumiye şehrinden söz edilirken özetle şu abartılara yer verilmektedir: Şehirde her birinden, biri içmek diğeri de bahçeleri sulamak için olmak üzere iki nehir akan 12.000 sokak mevcuttur. Şehirde 12.000 çarşı bulunmaktadır. Bunlardan başka daha küçük 20.000 çarşı mevcuttur. Şehirde 660.000 hamam bulunmaktadır. [103]

Bazı kavimler, kimi tarihleri özellikle önemser; bazı rakamları uğurlu ya da uğursuz olarak nitelendirirler. Bu sebeple toplumsal açıdan kutsal sayılan bazı rakamların kimi olaylarla ilgili olarak tercih edilmiş olması muhtemeldir.

Yaşadığı çevre ve ortamdan dolayı bazı insanlar için sayısal bilginin önemi olmayabilir. Tarihi belirlemek ve sayılar hakkında doğru bilgiyi tespit etmek, hadarî hayatın gereklerindendir. Bedevî için ne tarihin, ne de rakamın pek bir önemi vardır. Onun için önemli olan, işine yarayacak bilgidir.

102 İbn Haldûn [1], I, 22-23.
103 Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah (626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1986, III, 102.

Sonuç olarak, İslâm kültürüne ait eserlerde karşılaştığımız bazı rakamlara ihtiyatla yaklaşmak ve abartılı ifadelere karşı dikkatli olmak gerektiği açıktır. İhtilaflı ve abartılı bilgilere ihtiyatla yaklaşmak, çözümleme ve değerlendirmelerimizi ona göre yapmak isabetli sonuçlara ulaşmak açısından önemlidir.

Şecereler ve Nesepler

Araplar için nesep bilgisi önemli olmasına rağmen kaynaklarda yer alan nesep bilgilerinin çeşitli sebeplerden dolayı tartışmalı yönleri olduğu bir gerçektir. Mesela kaynaklarda peygamberlerin şecereleri zikredilmektedir ki bunların kültür içerisinde şekillendiğini söylemek mümkündür. Bu bilgiler, doğru olmaktan ziyade üretildikleri dönemi yansıtmaları bakımından önemlidir.

Hz. Peygamber'in şeceresinde özellikle Adnan'dan yukarısı için tartışmalar söz konusudur. Kaynaklarımızda Hz. Peygamber'in soy ağacı şu şekilde verilmektedir: Muhammed b. Abdullah b. Abdülmuttalib [Şeybe] b. Hâşim [Amr] b. Abdümenâf [Muğîre] b. Kusay [Zeyd] b. Kilâb b. Mürre b. Ka'b b. Lüey b. Gâlib b. Fihr [Kureyş] b. Mâlik b. Nadr [Kays] b. Kinâne b. Huzeyme b. Müdrike [Âmir] b. İlyâs b. Mudar b. Nizâr b. Ma'ad b. Adnân[104] b. Üd [veya Üded] b. Mukavvim b. Nâhûr b. Teyrah b. Ya'rub b. Yeşcüb b. Nâbit b. İsmail b. İbrahim b. Târih [Âzer] b. Nâhûr b. Sârûğ b. Râ'û b. Fâlih b. Ayber b. Şâlih b. İrfahşaz b. Sâm b. Nûh b. Lemk b. Mettûşelah b. Ahnûh [İdris (?)] b. Yerd b. Mehlîl b. Kaynen b. Yâneş b. Şîs b. Âdem.[105]

Kaynaklarda nesep bilgisiyle ilgili eleştirilerin bizzat Hz. Peygamber'in dilinden ifade edilmesi ilginçtir: Şu rivayet, erken dö-

104 Buraya kadarki nesep için ayrıca bk. İbn Sa'd, I, 37.
105 İbn Hişâm, I, 1-3.

nemde dahi ciddi nesep ihtilafının olduğunu göstermektedir: Allah Resûlü (sas) nesebi sıralayıp sayarken Üded'e ulaşınca "Nesep âlimleri yalan söyledi, nesep âlimleri yalan söyledi." derdi. Aziz ve Celil olan Allah şöyle buyurmuştur: *"Bunların arasında daha pek çok nesiller..."* [106]

İbn Abbâs'ın şöyle dediği rivayet edilir: "Resûlullah (sas) nesebini saydığında Ma'ad b. Adnân b. Üded'in ilerisine geçmezdi. Sonra kendini tutar ve "Neseble uğraşanlar yalan söylerler." derdi. Allah, *"Âd ve Semûd kavimlerini, Ress halkını ve bunların arasında pek çok nesilleri de helak ettik."* [107] buyuruyor. [108]

Son Peygamber Hz. Muhammed'in (s) nesebi hususundaki görüş farklılıklarına rağmen kaynaklarda diğer peygamberler hakkında da nesep bilgileri yer almaktadır. Bunların kaynakları arasında İsrailiyat'ın önemli bir yer tutmuş olması muhtemeldir. [109]

Diğer kişilerin nesepleriyle ilgili olarak da zaman zaman farklılıklara şahit olmaktayız. Bunun bazı sebeplerini şöyle sıralamak mümkündür:

- Sözlü gelenek çerçevesindeki bilginin muhfazasının zorluğu
- Bazı isimlerin zamanla unutulmuş olması
- Kişilerin soy şecerelerinde nispette bilinçli tahrif yapması
- Kabileler arasındaki ittifakların ve iltihakların farklı nispetlere yol açması
- İstinsahtan ya da yazım sırasındaki hatalardan kaynaklanan farklılaşmalar.

106 *Furkân* 25/38.
107 *Furkân* 25/38.
108 İbn Sa'd, I, 38.
109 İbn Sa'd, I, 36-37.

İslâm tarihinin önemli sorunlarından biri olaylar hakkında kesinlik ifade eden bir söylem kullanılmış olmasıdır. Oysa bütün bilim dallarında olduğu gibi İslâm tarihinde de olasılıklar söz konusudur.

Söz konusu durum günümüz anlatımları için de gündeme getirilebilir. Hz Peygamber döneminde ve sonrasında meydana gelen olaylar ele alındığında kuşkusuz tarihçinin kendisine ulaşan rivayetleri çerçevesinde sahip olduğu bilgi ve çözümleme becerisi doğrultusunda bazı görüşler ortaya koyması kaçınılmazdır. Bu durumda ortaya konan görüşleri mutlak doğrular olarak değerlendirmek isabetli olmadığı gibi bunları olduğu gibi reddetmek de yanlıştır. Toptan kabul de, toptan red de bilimin kabul edeceği yaklaşımlar değildir. Tarihte karşılaştığımız hadiseler hakkındaki bilgilerin büyük bir kısmının kaybolduğunu günümüze gelen bilgilerin ise çok sınırlı bir tasvir yapmamıza imkân verdiğini biliyoruz. Bu sorun günümüzde yaşadığımız bir çok gelişme için de söz konusudur. Acaba bugün sahip olduğumuz bilgiyle olgular hakkında “doğru” bir yargıya sahip olabiliyor muyuz? Yıllar önce meydana gelen bir olay bir yana, günümüzde karşılaştığımız ve bizim de etkileyip etkilendiğimiz bir gelişme karşısında bile yeterli bir tasvir yapmaya imkân sağlayan bir bilgimiz olmadığını müşahade edebiliyoruz.

Birden Çok Tarih

Geçmişte yaşananlara tarih diyoruz. Ancak yaşananla anlatılan bir midir? Aslında yaşanan tarih ile tarihçinin yazdığı tarih arasında bir fark olması kaçınılmazdır. Bu sebeple tek bir tarihten söz edemeyiz.

Olan ve Yazılan

Vuku bulan tarih, birçok etkenin genellikle bilemediğimiz bir bağlam çerçevesinde bir araya gelmesiyle meydana gelen, karmaşık bir sistemdir. Yazılan ise bunun insan zihni tarafından yorumlanması sonucu ortaya çıkan metindir. Olanla yazılanın %100 aynı olması beklenemez. Zira kişinin her şeyden soyutlanarak olgular hakkında objektif ve her şeyi ihata eden bir çerçeve sunması mümkün değildir.

Günümüzde bile şahit olduğumuz birçok olayın naklinde birbirinden farklı, hatta birbirini nakzeden anlatımlarla karşılaştığımızda şaşırmıyoruz. Zira meydana gelen olguların anlatımının algılama, anlama, nüfuz etme, etkilenme gibi etkenlere bağlı olduğu açıktır. Bu söylediklerimiz, bilinçli yönlendirme olmadığını düşündüğümüzde dahi böyledir.

Olan ve Uydurulan

Yazılan her tarih, olguyu doğru bir şekilde tasvir etmez. Elde olmayan zaaflara rağmen doğruyu tasvir etme gayretiyle ortaya çıkan metinlerin dışında bir de çeşitli saiklerle tahrif edilen metinlerle karşılaşırız. Bu metinler arasındaki farkı takdir etmek her zaman kolay değildir.

Tarih, önemli bir silahtır. Onu silah olarak kullanmak, kişisel bir tercihtir. Tarihi kullanmak isteyenler onu işlevsel bir silaha

dönüştürmek için özel çaba harcamışladır. Bu sebeple yazılan tarih doğru olmayabilir. Tarih okuyan bir kişi gerçekte olanla uydurulan arasındaki farkı her zaman rahat bir şekilde görmeyebilir. Çoğu zaman bireylerin bunu anlamak için özel bir çabaları da olmaz. Hatta tarihin önemli bir kısmının yönlendirme işlevi gördüğünü, popüler tarihin ise buna önayak olan önemli bir etken olarak karşımıza çıktığını biliyoruz.

Olaylar Arasındaki Sebep-Sonuç İlişkisi

Olgular arasındaki sebep-sonuç ilişkisini irdelemek, tarihçinin önemli görevlerinden biridir. Esasen eskiden beri olgular arasında bir ilişki olduğu anlayışı vardı. Bu anlayış, dinlerde de mevcuttur. İnsanın davranışlarına karşılık Tanrı'nın dünyada ceza vereceği anlayışı bu kanaati içinde barındırmaktadır. Buna dair Eski Ahit'te Yahudi tarihinden pek çok örnek yer almaktadır. Eski Ahit'e göre Yahudiler, Tanrı'ya verdikleri sözde durmadıkları için defalarca cezalandırılmışlardır.

Bugüne kadar tarihçiler, olgular arasındaki ilişkinin nasıl ele alınıp değerlendirileceği hususunda çeşitli değerlendirmeler yapmışlardır. Dikkat çeken önemli konu tarihçilerin, yaşadıkları dönemin düşünce akımlarının etkisinde kalarak farklı yaklaşımlara sahip olabildikleridir.

Geçen yüzyılda toplumsal olguların bazı yasalara göre ortaya çıktığı anlayışını kabul eden ve olguları bu anlayış çerçevesinde ele alan birçok bilim adamı olmuştur. Onlar nedenleri ve yasaları; mekanik, biyolojik, metafizik, ekonomik ya da psikolojik terimler içinde düşünüyorlardı. Ancak temel yaklaşım, tarihin düzenli bir sebep-sonuç sırası içinde, geçmişin olgularını ardarda düzenlemekten ibaret olduğu şeklindeydi. Bugün ise artık tarihî yasalardan pek söz edilmemektedir.

Hatta bazı tarihçiler "neden" yerine "açıklama" ya da "yorum" veya "durumun mantığı" ya da "olayların iç mantığı" demeyi tercih ederler ya da nedensel yaklaşımı reddederek onun yerine, işlevsel yaklaşımı savunurlar. Oysa bu, kaçınılmaz olarak olayların nasıl olup da meydana geldiği sorusunu işin içine katar ve bizi yine "Niçin?" sorusuna götürür. Öte yandan olguları tek sebeple açıklamak, yanlış değerlendirmeler yapılmasına yol açar.

Tarihçi, olgular arasındaki ilişkileri ele alırken bir olgunun birden çok sebebinin ve sonucunun olduğunu tespit eder. Bundan dolayı tarihçi birden çok nedenle çalışır. [110] O, amacı için anlamlı olan olguları sınırsız olgular okyanusundan seçtiği gibi, çok sayıdaki sebep-sonuç içinden sadece kendi yaklaşımı ve yorumu bakımından anlamlı olanları seçer. [111] Böylece sebeplerden birini önceler. Böyle yapması, olguları daha kolay yorumlamasına imkân verir.

Tarih ve Doğal Afetler

Tarihin akışını değiştiren büyük hadiseler vardır. Bunların bir kısmı insanoğlunun müdahil olduğu gelişmelerdir. Bunlar toplumların insanların ve devletlerin hayatını etkiler. Bir de insanoğlunun dışında meydana gelen bazı olaylar vardır ki bunlar da büyük etkiler meydana getirirler. Bu bağlamda zikredilebilecek en önemli gelişmelerden biri doğal afetlerdir. Genellikle tarihçiler doğal afetlerin toplumlar üzerinde bıraktığı etkileri temel bir etken olarak incelemezler. Oysa bunun da ihmal edilmemesi gerekir.

Tarih, insanların aktör olarak içinde bulundukları olguları konu edinmekle birlikte, insan iradesinin dışında ortaya çıkan gelişmeler

110 Bk. Carr, s. 104-106.
111 Bk. Carr, s. 123.

de insanlık tarihi üzerinde büyük etkiler meydana getirir. Örneğin bir veba salgını, kuraklık ya da deprem, tarihin akışını değiştirebilecek etkiler bırakabilmektedir. Tarihçi, olguları değerlendirirken insanoğlunun iradesi dışında ortaya çıkan gelişmelerin etkilerini de hesaba katmak zorundadır. Örneğin Hz. Ömer'in hilafeti yıllarında vuku bulan Amvâs Vebası'nda (17/638) çok sayıda Müslüman askerin ölmesinin, demografik yapı, İslâm'ın yayılması ve fetihlerin seyri üzerindeki etkisi göz ardı edilmemelidir. Depremlerde ölen binlerce insanın, hem toplumların insan gücünü hem de ekonomik imkânlarını etkileyebilecek nitelikte sonuçlar doğurabildiğini hesaba katmak gerekir.

Tarihte Kahramanların ve Toplumların Rolü

Eskiden tarihçiler, tarihi daha çok kahramanları öne çıkaran bir anlayışla ele almayı tercih ederlerdi. Bugün ise toplumu, toplulukları ve grupları öne çıkaran çalışmalar tercih edilmektedir. Tarihi toplumların mı liderlerin mi yaptığı hususunda farklı görüşler mevcuttur. Büyük toplulukların tarihe yön veremedikleri, aksine hadiselere asıl yön verenin kahramanlar ve dahiler olduğunu savunanlar olduğu gibi, tarihin konusunun fertler değil, insanın içinde yaşadığı teşkilatlanmış toplumlar olduğunu savunanlar da vardır.[112] Bu meselede tarihçinin olgulara nereden baktığı önemlidir. Kahramanları önemseyen bir yaklaşıma sahip olan tarihçi, kahramanının faaliyetlerini öne çıkardığında bütün olanlar onun eseriymiş gibi değerlendirilir. Oysa halk kitleleri olmadan bir tarihten söz edilemez. Örneğin Irak'ta son yıllarda yaşanan ABD işgalini ve ardından meydana gelen gelişmeleri -medyada yansıtıldığı gibi- sadece Saddam Hüseyin ile Bush'un kişisel tutumlarıyla izah etmek doğru mudur? Ya da Suriye'de olanları sadece Esed'in tutumuyla izah etmek yerinde olur mu? Olanla-

112 Kütükoğlu, Mübahat K., *Tarih Araştırmalarında Usûl*, 3. Basım, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1994, s. 3.

rın arkasında devlet sistemi içinde yer alan birçok insanın yanı sıra birçok ülkenin kurumlarının, gizli örgütlerinin ve sokaktaki insanın da etkisini göz ardı edebilir miyiz? Sorunun Batı medeniyetinin kendisine rakip gördüğü İslâm medeniyetinin alanını daraltması ve gücünü azaltması, bölgedeki siyasî nüfuzun Batı ve özellikle İsrail için kontrol edilebilir bir halde tutulması ve ABD'nin enerji kaynaklarını kontrol ederek gücünü pekiştirmesi gibi farklı yönlerinin olduğu da muhakkaktır. Bu açıdan bakıldığında Irak ve Suriye'deki gelişmelerin Ortadoğu'daki genel tablodan bağımsız düşünülemeyeceği, olanların birkaç liderin inisiyatifinde ve onların birbirlerine karşı duydukları kişisel nefretin tezahürleri olarak değerlendirilmemesi gerektiğini göstermektedir.

İnsanların gündelik yaşantıları, ihtiyaçları, ilişkileri, eğlenceleri başlıbaşına incelenebilecek ve etrafında yeni bir tarih algısı inşa etmeye imkân verecek konulardır. Esasen liderlerin içinde bulundukları durumlar sırasında verdikleri kararlar, toplumlarından ve imkânlardan bağımsız olarak düşünülemeyecek niteliktedir. Her yönetici, tiran da olsa içinde yaşadığı toplumun, imkânların ve psikolojisinin mahkumudur. Mahkum olduğu başka şeyler de vardır.

Tarihin Yeniden Yazımı

Geçmişte İslâm tarihi ile ilgili yazılan yüzlerce, hatta sayıları binlerle ifade edilen esere rağmen İslâm tarihinin yeniden yazılmasına ihtiyaç var mıdır? Kuşkusuz geçmişte yazılanlar İslâm tarihinin bugün için bir daha ele alınmamasını gerektirmez. Zira yazılan her kitap kendi dönemine ait bir bakış açısı da yansıtır. Her ne kadar kitabın konusu geçmişe ait olayları ele alıyorsa da ele alınan konunun aynı zamanda ele alındığı dönemin anlayışını ifade edecek şekilde

yeniden yorumlandığını söylemek de mümkündür. İslâm tarihi her devirde tarihçiler tarafından yeniden ele alındığında aynı zamanda o dönemin inanç ve değerleri, olguların anlaşılmasında ve yeniden yorumlanmasında, daha doğrusu yorumun yeniden yapılmasında etkili olmuştur. Günümüzde İslâm tarihinin, özellikle Müslümanların ilim geleneği dikkate alınarak ve çağdaş eğilimleri ve yöntemleri göz ardı etmeyen bir metotla yeniden yazılmasına ihtiyaç vardır.

Zaman zaman tarih araştırmacılarının hemen her konunun daha önce incelenmiş olmasından yakınarak araştırma konusu sıkıntısı çektiklerini ifade ettikleri müşahede edilmektedir. Bu sorun birçok bilim dalı için gündeme gelmektedir. Ancak yeni metodlar ortaya çıktıkça tarihin yeniden yazılması kaçınılmaz olacaktır.

Biz burada tarihin yeniden yazılıp yazılmaması meselesinden ziyade konuyu İslâm tarihiyle bağlantılı olarak ele almak istiyoruz. Bazen meslektaşlarımızın da seslendirdikleri önemli bir husus, asırlardır yazılan tarih kitaplarının bugün, tarihi yeniden yazmaya gereksinim bırakmadığı, ancak tarihî olayların yorumlanabileceğini söylemektedir. Bu görüşü savunanlar, genellikle olayları bir ideolojinin penceresinden yorumlamayı tercih ederler. Habuki tarihî olayların ideolojik yorumlara tabi tutulması da bir çeşit tahriftir. Zira burada amaç tarihî doğru anlayıp yorumlamak değil, bir ideolojinin haklılığını ortaya çıkarmak, savunmak ya da doğrulatmaktır. Bir başka ifadeyle söylemek gerekirse biçilen dona uygun çocuk doğurulmaya çalışılmaktadır. Bu sebeple yapılan yorumlarda hadiselerin başka amaçlarla kullanılmasından sakınmak gerekir.

Çağdaş tarih yazımı, daha önce yazılmış tarih kitaplarının tarih okuyucusu açısından önemini büyük ölçüde azaltmış, bu sebeple yeni metotlarla ve tahlilî bir tarzda tarihin yeniden yazımı bir ihtiyaç haline gelmiştir.

Olgu-Bağlam İlişkisi

Olayların meydana gelişini etkileyen bir çok etken söz konusudur. Olgulara, ihata edici bir perspektiften bakıldığı zaman, bağlam tespitini yapmak daha kolay olur. Olgu-bağlam ilişkisi, geçmişte meydana gelen olayların değerlendirilmesi ve ihata edici bir bakış açısı oluşturulması açısından önem arz etmektedir. Aksi takdirde olguları sadece müstakil adalar gibi değerlendirme yanlışlığına düşmüş oluruz. Tarihçi bütüne bakabilme yeteneği gösterdiği oranda başarılı olur. Önemli bir olgunun künhüne vakıf olmak için olgunun meydana gelişini etkileyen unsurları da bilmek önemlidir. Özellikle rivayetlerin ortaya çıkış süreci dikkate alındığı zaman bir rivayetin ihtiva ettiği bilginin olguların çok az bir boyutunu ifade ettiği unutulmamalıdır.

Olguları Yorumlama ve Din Anlayışımız

Geçmişte meydana gelen hadiseleri anlama ve yorumlama hususunda etkili bir çok unsurdan söz etmek mümkündür. Siyaset, önemli bir belirleyicidir. Ekonomik koşullar da öyle. Kişilerin karakterleri ve tercihleri de göz ardı edilemez. Ancak din de önemli bir belirleyicidir.

Din anlayışı aynı zamanda bir hayatı okuma yöntemidir. Kişinin diniyle kurduğu ilişki, hayatı nasıl anlamlandırdığını çözümlemek açısından önem arz eder. Kişi, diniyle ilişkisini metinler ve tarih üzerinden kurar. Gerçekten tarihte meydana gelen olaylar, din anlayışını şekillendirdiği gibi din büyükleriyle ilgili anlatılanlar, bir algı oluşturur. Din büyükleriyle ilgili oluşan algı, kahramanların tarihî kişiliklerinden farklıdır. Kitapların anlattığı kişilerle yer yüzünde ayakları üzerinde yürüyen kişiler farklı kişilerdir. Öyle ki imkânımız olsa

da geçmişte yaşayan bir kişiyi getirip kendisi hakkında anlatılanları dinletsek, kendisi için çizilen tabloyu göstersek küçük dilini yutacaktır. Bunun ilginç örneklerinden biri Hz, Ali'dir. Hz. Ali'nin tarihî kişiliği onun hakkında anlatılanlardan çok uzaktır. Zira bir mezhebin en önemli figürü haline getirilen Hz. Ali ile ilgili bir inşa yapılmıştır. Hatta bu inşa birbirinden farklı ve birbirini nakzeden birçok Ali'nin anlatılması gibi bir gerçekle karşılaşmamız sonucunu doğurmuştur. Din anlayışı hem kahramanlar inşa eder, hem de kahramanlar üzerinden din anlayışı inşa edilir.

Tarihçinin mensup olduğu dinin, anlayışının üzerinde belirleyici olmasını istemiyorsa yapması gereken şeylerden biri, tarihte oluşan algının kendisini yönlendirmesine mani olmasıdır.

Dindar insanların da -mütedeyyin olmayanlar gibi- tarihî olguları kendi zaviyelerinden yorumladıkları bir gerçektir. Özellikle mezhebî yaklaşımlar, olguların yorumlanmasında önemli bir etkiye sahiptir. Zira mezhepler geçmişe ilişkin okumalarını tarih üzerinden yaparlar. Öte yandan geçmişte meydana gelen hadiseler mezhep mensupları tarafından yeniden okunarak yeni bir inşa sürecine tabi tutulur. Bu geri okuma ameliyesinde olgularla ilgili rivayetlere yeni anlamlar giydirilmesi her zaman karşılaşılan bir durumdur. Buradan hareketle görüyoruz ki her mezhep ya da fırka kendi görüşleri çerçevesinde bir tarih okuması yapmaktadır. Bu tarih okumalarında hedeflenen, hakikati ortaya çıkarmak değil, mezhebin tezlerini, iddialarını ve görüşlerini temellendirmektir. Bu sebeple dinî anlayış tarihe önemli bir müdahale aracıdır. Bundan kurtulmanın imkânı var mıdır? Kanaatimize göre bundan tamamen kurtulmanın imkânı yoksa da, bir tarihçinin sırf mezhep perspektifinden hareketle tarih okuması yapması yanlış bilgiler inşa edilmesine sebep olabilir. Burada bahsettiğimiz iradî bir

tarafgirliktir. Yoksa insanın elinde olmadan bilinçli olmayan etkilenmeler her durum için söz konusudur.

İstisnalar ve Genellemeler

Tarihçi bir kişi ya da dönem hakkında inceleme yaparken ister istemez hem kendi görüşlerini ortaya koyabilmek, hem de sağlıklı bilgiler aktarabilmek amacıyla genellemeler yapmak zorundadır. Ancak genellemeler her zaman risk taşır. Zira her genel kuralın istisnası vardır. Bazen istisnalar genel kuralların gözden geçirilmesine yol açacak kadar çok olabilir. Tarihte genelleme yaparken ihata edici, objektiflikten uzak olmayan bir yaklaşım ortaya konmalı, ayrıca ifade edilen yargıların genelleme olduğunu ihsas ettirecek bir dil kullanılmalıdır. Öte yandan her genelleme bazı istisnalar taşıyabileceği ya da genellemenin zaman içerisinde yanlışlanabilir olduğu da ifade edilmelidir.

Tarih için yapacağımız genellemeler de benzer bir risk taşımaktadır. Hele hele sosyal bir hadiseden bahsediyorsak her insanın ayrı bir dünya olduğunu dikkate aldığımızda yapacağımız genellemelerin gerçeği yansıtmaktan uzak olma ihtimalinin yüksek olduğunu, bu sebeple görüşlerimizin herkesi ve her şeyi kapsayıcı genellemelerle ve keskin bir şekilde ifade edilmesinin isabetli olmayacağını unutmamalıyız.

İslâm tarihi üzerine çalışan araştırmacının ele aldığı konuyu doğru bir şekilde anlamak için yorum yapmaya ve tezini savunmak amacıyla sağlam delillere gereksinimi vardır. Ancak çoğu zaman ileri sürdüğümüz tezleri temellendirebileceğimiz sağlam ve yeterli delillere sahip olamıyoruz. Hatta sağlam delilden daha çok, yeterli delile sahip olamamak, bizim sorunlarımızın başında gelmektedir. Tarihçilerin çoğu,

tekil örneklerden hareketle genelleme yapmak gibi sorunlu bir yaklaşımla olguları çözümlemeye çalışırlar. Bu sorunlu yaklaşımın farkında olmadan tekil birkaç örnek üzerinden teoriler inşa eden tarihçilerle karşılaşırız. Mesela Osmanlı dönemini ele alan bir tarihçi, karşılaştığı bir örnekten hareketle genellemeler yapabilmekte, şeriyye sicillerinde karşılaştığı örnekler üzerinden bir tarih okuması yapmaya çalışmaktadır. Sahip olduğumuz bir belgenin bütünün tamamını ifade etmediğini göz ardı etmeden tasvirlerimizi yapmamız gerekir. Aksi taktirde yapacağımız tasvirlerin geçmişi ifade etmekten uzak olacağı aşikardır.

Olguların çözümlenmesinde ve tarihçinin genellemeler yapmak üzere görüş oluşturmasında istisnaî olayların esas alınması yanlış olur. Zira istisnalar üzerinden kural oluşturulamaz.

Bütünden Kopuk Parçalar

Tarih çalışmalarında karşılaştığımız önemli sorunlardan biri ele alınan konunun merkezde olduğu bir tasvirin tercih edilmesidir. Bu tarih yaklaşımı ele alınan dönemin sağlıklı bir şekilde anlaşılmasına mani olduğu gibi tarihçinin bir medeniyet perspektifine sahip olmasına da mani olur. Böylece Hz. Peygamber'in hayatı ve dönemi de dahil olmak üzere ele alınan konu ve dönemler, ilişkili oldukları algılardan bağımsız olarak ele alınmaktadır. Örneğin Hz. Peygamber'in hayatının nübüvvet öncesindeki 40 yılı, Mekke'de müşrik bir toplumda geçmiştir. Hz. Peygamber çocukluğunu burada geçirmiş, hayatının üçte ikilik kısmını kapsayan bu dönemi Mekkeli biri olarak geçirmiştir. Burada evlenmiş, çocuk sahibi olmuş ve çocuklarını burada evlendirmiştir. Bu süre zarfında idrak edebildiği en az 30 kadar hac dönemi geçmiş, bu dönemlerde insanlar ibadetlerini cahiliye dönemi ritüellerine uygun olarak yaşamışlardır.

Hz. Peygamber'in nübüvvet öncesinde vahiy almadığı bilinen bir husustur. İlahî mesajın mihmandarlığı olmayan bu dönemde Allah Elçisi'nin gelenekten bağımsız yaşamış olduğunu düşünmek mümkün müdür? Kureyş toplumunda yaşamasına rağmen oradaki günlük hadiselerden, tartışmalardan etkilenmemesi mümkün olabilir mi? Nitekim kaynaklar, onun da amcalarıyla birlikte Ficâr savaşlarına katıldığını ifade eder. Ancak gerek nübüvvet öncesi hayatında, gerekse içinde bulunduğu belirtilmiş olan olaylarda Hz. Peygamber'in İslâm tarihinin ileriki safhalarında kurumsallaşan nübüvvet anlayışına aykırı bir davranışının olmadığı hassaten vurgulanır. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse Hz. Peygamber, hayatının ileriki dönemlerinde vahiy almaya başladıktan sonra şekillenmeye başlayan dinî kuralların en azından ahlakî boyutunu yaşadığı şeklinde bir anlayış savunulmaktadır. Bu anlayış, olguları geriye doğru okuma olarak ifade edilebileceğimiz dinî bir yaklaşımdır.

Burada belki dinî-ideolojik bir tercih de söz konusudur. Örneğin bir yönetici döneminde ortaya konan icraatlar, iç ve dış gelişmelerden, kültürün geçmişten getirdiklerinden bağımsız ele alınamaz. Her karar ve icraat olgu ve oluş bir durum içinde gerçekleşir. Olguyu ele aldığımızda bütünü ihata etmemiz yani parçayı bütünle birleştirmemiz bize sağlıklı değerlendirmeler yapma imkânı verecektir.

İletişim Kazaları

Günümüzde sosyal ilişkilerimizde kazalar yaşayabildiğimiz gibi geçmişte de iletişim kazaları yaşanıyordu. Bu sebeple bir kişinin rivayetini ya da bir gelişmeden veya rivayetten anladığını mutlak hakikatmiş gibi değerlendirmek doğru olmaz. Bunun en dikkat çekici örnekleri Ashabın Hz. Peygamber ve o dönemde yaşanan bazı

olaylarla ilgili tasvirleridir. Savaşlarla ilgili tasvirler de böyledir. Bir savaşçının içinde olduğu yoğun duygusal ortamda her an ölüm tehlikesiyle karşı karşıya olduğu bir halet-i ruhiye ile yaşadığı bazı olayları ya da gördüklerini farklı şekilde anlamlandırması mümkündür. Özellikle bir zaman sonra kendince yaşadıklarına farklı yorumlar getirmesi karşılaşılan bir durumdur. Bir de onun anlattıklarının muhatabının zihninde bıraktığı etkiyi de dikkate almak gerekir. Her halükarda iletişim kazaları geçmişe ait bilgilerimizin oluşması üzerinde çok etkilidir.

İnsanın Fıtratı ve Olgular

Tarih, insana ait olanı ele alır tasvir ve tahlil eder. Bu sebeple olguların merkezinde insan vardır. İnsanın olduğu yerde olguları insanın duygularından, beklentilerinden, kişisel özelliklerinden ve karakterinden bağımsız düşünemeyiz. Bu, bizzat günlük hayatımızda yaşadığımız bir durumdur. Birbirine çok benzeyen olgulara karşı insanların farklı tutum takındıkları bilinen bir gerçektir. Hatta aynı koşullarda olan iki insanın aynı durum karşısındaki tavırları farklı olabilmektedir. Mesela savaşan iki askerden biri gözünü kırpmadan ölüme atılırken, bir başkası cepheden kaçmak için fırsat kollamaktadır. Bir karar aşamasında insanlardan biri müsamaha yolunu tercih ederken, bir başkası çok katı bir tutum takınabilmektedir. Biri için hayatî olan bir durum, bir başkası için pek de önemli olmayabilir. Birisinin asla yapmam dediği şeye bir başkası gözümü kırpmadan yaparım diyebilir. Sözünü ettiğimiz durumlar, bugün için geçerli ise geçmiş için de geçerlidir. Bugünün insanından beklediğimizi geçmişteki insandan da bekleriz.

• Çelişkili davranan insan

İnsanoğlu olaylar karşısında bir robot gibi hareket etmez. Ayrıca aynı durum karşısında farklı tutum takınabilirken, aynı insanın farklı zamanlarda benzer olaylar karşısında çelişkili davranabildiği de bir gerçektir.

• Her durumda kendisini haklı çıkarabilen insan

İnsan, zaman içinde benzerlikler gösteren durumlar karşısında çelişkili davranabildiği gibi aynı zamanda bunu mantıklı bir şekilde izah edebilmekte ya da kendisini savunabilmektedir.

• Çıkarını gözeten insan

İnsanoğlunun fıtrî reflekslerinden biri de bir karar aşamasında ya da sıkıntılı bir durumla karşılaştığında kişisel çıkarını önceleyebilen bir tutum takınabilmesidir. Böylece çıkarını muhafaza edebildiğini ya da zarara uğramayı ortadan kaldırdığını düşünür. Olumsuzluklar, onun tarafından rahatlıkla inancıyla ya da yaşadığı koşullarla uyumlu hale getirilebilmektedir.

• İşlediği suçu ya da hatasını başkasına yükleyebilen insan

İnsanoğlu yalan söyleyebilme yeteneği ile kendisini rahatlıkla koruyabilmektedir. Burada kastettiğimiz, yalan söylemekten çok sorumluluğu başkasına yükleme tutumudur. Bununla ilgili olarak anlatılan en çarpıcı rivayetlerden biri vuku bulup bulmadığı çok önemli olmamakla birlikte Amr b. el- Âs'ın Ammâr'ı öldüren fırka oldukları söylendiğinde, "Onu öldüren, buraya getirendir." şeklindeki sözüdür. Bu izaha göre Hz. Ali ordusunu Sıffîn'e götürmeseydi Ammâr'ın öldürülmesini engellerdi.

• Dikkatleri başka yöne çekebilen insan

İnsanoğlu, eğer dikkatleri başka yöne çekmek isterse olayı dilediği gibi anlatabilir. Bir boyutuna işaret eder ya da anlatımında ağırlığını oraya verir. Böylece muhatabının algısını rahatlıkla olgudan çok farklı bir şekilde şekillendirilebilir. Algı yönlendirmesi insanoğlunun en fazla başvurduğu yollardan biridir. Bu da bize geçmişle ilgili anlatılanların ne kadar yönlendirilmeye açık olduğunu göstermektedir.

• Eksik bilgiyle hüküm verebilen insan

İnsanın aceleci bir yaratılışa sahip olduğu, çabuk karar verebildiği, eksik bilgiyle hüküm verdiği ve yargı oluşturduğu bir gerçektir.

Kavramların Tarihselliği

İslâm tarihi incelendiğinde, tarihimizin birçok alanda tartışmalarla, hatta zaman zaman kanlı mücadelerle geçtiği yargısına sahip olmak mümkündür. Asırlarca süren ve mezheplerin birbirlerinden uzaklaşmasına sebep olan fikrî ayrılıklar çerçevesinde kavramların anlam dünyasında farklılaşmalar olmuştur. Hatta farklı görüşlerin birbirleriyle mücadelesinde bazı kavramlar, anahtar rolü üstlenmiş, çeşitli tartışmaların odağını oluşturmuştur. Kavramlara verilen anlamlar üzerinde yapılan tartışmalar, etkisini hala günümüzde de devam ettirmektedir. Söz gelimi fıkıhta kullanılan birçok kavram, bugün farklı anlamlandırıldığı için birbirini nakzeden görüşlerin ileri sürülmesine neden olmaktadır.

Günümüzde İslâm'ın modernizm karşısında farklı duruşlarını savunanların yaptıkları en uzun tartışmalar Kur'ân ve hadislerde geçen bazı kavramların anlamlandırılmasıyla ilgilidir. Bu tartışmalar çerçevesinde Kur'ân'da geçen darb kelimesinin anlamı, günümüz

yaklaşımlarına uygun olarak çeşitli lügatler karıştırılarak yeniden keşfedilmekte, böylece Kur'ân'da kastedilen şeyin kadınları dövmek olmadığı, aslında böyle bir şeyin Kur'ân'da yer almasının mümkün olmadığı belirtilmektedir. İşin ilginç yanı bu görüşleri savunanlar, asırlardır devam eden İslâm medeniyeti tecrübesinden farklı görüşler savundukları halde görüşlerinin çelişkili olduğunu kabul etmemektedirler. İtikadî ve kelamî tartışmalarda da kullanılan birçok kavramın tarihî gelişimine baktığımız zaman benzer bir duruma şahit oluyoruz.

Günümüz tartışmalarını da dikkate alarak, İslâm tarihinde anahtar görevi gören bazı kavramlara yüklenen anlamların tarihteki görüş ayrılıkları çerçevesinde şekil aldığını ve ilk ortaya çıktığı sıradaki kullanımdan farklı bir noktaya gelebildiğini unutmamak gerekir. Bu çerçevede ele almak istediğimiz kavramlardan biri hilafet kavramıdır. Bilindiği gibi İslâm dünyasındaki ilk ayrılıklar iktidarın kime ait olacağıyla ilgiliydi. Hz. Peygamber'in halefi olan Hz. Ebû Bekir için kullanıldığından kuşku duymadığımız halife kavramının ilk kullanılışı sırasında kastedilen şey kuşkusuz Hz. Peygamber'in ardılı olduğuna vurguydu. Onun Hz. Peygamber'in ardılı olarak çağrılması, ileriki yıllarda en üst yönetim kurumunun adı olmuştur. Ancak daha sonraki asırlarda hilafet kurumu etrafındaki tartışmalar sırasında hilafet iddiası olan birçok grup kendi görüşlerinin doğruluğunu savunmak için bazı hadisler uydurmuşlardır ki bu hadislerde hilafet kavramı, Hz. Peygamber'in ağzından bir kurumun adı olarak telaffuz edilmiştir.

Muhtemelen hilafet kurumunun, Müslümanlar tarafından seçilen yöneticinin işgal ettiği kurumun adı olarak benimsenmesi Râşid Halifeler döneminin sonu ya da Emevîler döneminin başında meydana gelmiştir. Zira Hz. Ömer iktidara geldiğinde yanında bulunanlar

kendisini "Halîfetu Halîfeti Resûlillah [Allah Resûlü'nün Ardılının Ardılı] olarak çağırdıklarında, kelimenin lügat anlamı kastediliyordu. Halbuki daha sonraları Emevî halifeleri Kur'ân'daki bazı ayetlerden hareketle kendilerine "Halifetullah [Allah'ın halifesi]" olarak hitap edildiğinde ses çıkarmamışlardır. Oysa Hz. Ebû Bekir, kendisine "Halîfetullah" olarak hitap edildiğinde, Allah'ın değil, Elçisi'nin halifesi olduğunu söyleyerek tepki göstermiştir.

Abbasîler döneminde çeşitli sebeplerle dinî yönü öne çıkan hilafet kurumu, İslâm aleminin manevî liderliği olarak algılanmaya başlanmış ve kutsal bir makam olarak değerlendirilmiştir. Son iki asırdır yaşanan gelişmeler sırasında ise halifelik, katoliklerin dinî önderliğine benzer bir mahiyet kazanmaya başlamış ve olmazsa olmaz kurumlardan biri olarak adeta dinin mütemmim cüzlerinden biri şeklinde değerlendirilmeye başlanmıştır.

Tarihsel farklılaşmanın yaşandığı en ilginç kavramlardan biri de Ehl-i Beyt kavramıdır. Hz. Peygamber döneminde, daha çok ev halkı, hane bireylerinin hepsini kastetmek için kullanılan bu tamlama da Hz. Peygamber'in vefatından sonra amcasının oğlu ve damadı olan Hz. Ali ile kızı ve torunları için kullanılmıştır. Gerek Kur'ân-ı Kerim'de, gerekse bazı hadislerde geçen bu kavram da kazandığı yeni anlama uygun işlev görmüştür.

Bugünden Geçmişe Bakmak

Tarihî olguların yorumlanmasında etkili olan unsurlardan biri olayın, meydana geldiği dönemin koşulları çerçevesinde yorumlanması yerine ele alındığı dönemin algısı, düşüncesi ve koşulları çerçevesinde yorumlanmasıdır. Bu, sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Tarihçiler bundan kaçınmak için çaba harcasalar da bu çok kolay

değildir. Tarihçinin olguları kendi koşulları içerisinde yorumlaması, o dönemin koşullarını iyi bilmesine bağlıdır. Ayrıca bu ilkeyi her zaman göz önünde bulundurması da gerekir. Tarihçi yorumladığı olayın kendi şartları içerisinde bir anlamı olduğunu düşünmek, buna göre hareket etmek zorundadır.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi her tarihçi, geçmişe kendi yaşadığı dönemden bakar. Böylece geçmişi incelerken kendi zamanını da araştırmaya dâhil etmiş olur. Bu da geçmişin neden tekrar tekrar ele alınmasına ihtiyaç duyulduğunu anlatır.

Hitler döneminde Almanya'da yaşayan bir tarihçi, muhtemelen - taraftar ya da muhalif olarak- Almanya'daki aşırı milliyetçiliğin etkisinde kalarak olguları o dönemin koşullarında yorumlayacaktır. Örneğin Nazi Almanya'sında doktora yapan bir Arap araştırmacı, [113] tez konusu olarak Arap-mevali arasındaki çatışmayı seçmiş ve konuyu Arap milliyetçiliği zaviyesinden değerlendirmiştir. [114]

Başka bir örnek vermek gerekirse I. Bayezid (iktidar dönemi: 1389-1403) ile Timur'un ikisi de Müslüman Türk sultanlarıdır. Ancak Timur, Osmanlı topraklarında yaşayan tarihçi tarafından şuur altındaki duyguyla düşman ve zalim bir hükümdar, ya da daha iyimser bir ifadeyle öteki muamelesi görürken, I. Bayezid haklılığından kuşku duyulmayan bir cengâver olarak tasvir edilmektedir. Çünkü tarihçi, ait olduğu kültür, yaşadığı bölge ve tarihî dönem itibariyle taraftır.

Öte yandan Osmanlı Devleti'nin son yıllarıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarını idrak eden bazı münevverlerle bürokratların sergiledikleri

113 Muhammed Bedî Şerîf, *es-Sırâ beyne'l-Mevâlî ve'l-Arab*, Mısır 1954.
114 Bk. Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 19.

çelişkili tutum, insanın yaşadığı koşullara göre tutum belirleyebileceğinin güzel örneklerinden biridir.

Bugün yaşayan bir tarihçi ise çalışma konularını ve ele alacağı olguları dünyamızda yaşadığımız sorunlardan ve düşünce akımlarından etkilenerek tespit edip yorumlar.

Modern dünyanın Batılı tarihçisi, popüler tartışmalardan etkilenerek araştırma konularını seçecek ve çalışmalarına yön verecektir. Özgürlükler, kadın hakları, çevre sorunları, yerelleşme-küreselleşme, kültürlerarası çatışma-diyalog, dünyanın yaşadığı ekonomik sorunlar ve benzeri tartışma konularından hareketle tarihi yeniden inşa edecektir.

Hatırlanacağı üzere Türkiye'de doksanlı yıllarda Hz. Peygamber'in Medine'de Yahudilerle akdettiği Medine Sözleşmesi [115] etrafında onlarca yazı yazıldı. Zira bu dönemde bazı İslâmcılar, mevcut siyasî rejimle çatışmanın hedeflerine ulaşmalarını sağlayacak bir yol olmadığı kanaatine sahip olmaya başladılar. Bunun yerine çok hukukluluğun imkânını tartışmaya başladılar. Siyasî görüşlerindeki bu değişime dinî bir meşruiyet aradıklarında ise karşılarına bunun için en uygun örnek olarak Medine Sözleşmesi çıktı. Asırlardır kitaplarda yer alan bu belge yeniden keşfedilmişti.

Bugünün bazı İslâmcıları ise "dinlerarası diyalog" meselesini çok önemsedikleri için buna uygun olayları öne çıkarmayı yeğlemektedirler. Mesela bunun için akla ilk gelen örnek Hz. Peygamber'in müşrik Kureyşlilerle yaptığı Hudeybiye Antlaşması'dır. Oysa Hudeybiye

115 Çağımızda bu belge, araştırmacıların yaklaşımlarına uygun olarak "Medine Sözleşmesi, Medine Antlaşması, Medine Vesikası ve Medine Anayasası" gibi farklı isimlerle anılmaktadır. Ancak bunların hiçbiri Hz. Peygamber'in söz konusu antlaşma için seçtiği bir isim değildir.

Antlaşması XIV asrı aşkın bir zamandan beri biliniyordu; kitaplarımızda yazılıydı ve Hz. Peygamber'in hayatından söz edilirken anlatılırdı.

Tarihçinin yaşadığı koşullardan etkilendiğini gösteren bir başka örnek de bölgemizde yaşadığımız sıcak çatışmalardır. Günümüzde Irak'ta ya da Suriye'de yaşayan bir tarihçinin yaşadıklarından etkilenmeden tarihi kaleme alabileceğini söyleyebilir miyiz? Bir Filistinli tarihçi, her gün karşı karşıya kaldığı sorunları görmezden gelmek istese bile bunlardan etkilenmeden yaşadıklarını değerlendirebilir mi? Görüldüğü gibi bu satırların yazarı da tarihe, yaşadığı zamandan ve coğrafyadan bakmaktadır.

Tarihin Kutsanması

Tarihin kutsanması, her zaman karşılaşılaşılaşılan, olumsuz etkileri de olan bir tutumdur. Tarihî rivayetlerin bir kısmının mutlak hakikatmiş gibi zikredilerek tartışmaya kapatılmış olması tarihçilerin adeta yeni değerlendirme ve yorum yapmalarını imkânsız kılmaktadır. Bu, hem İslâm tarihi için hem de diğer dinler ve milletlerin tarihleri için söz konusudur. İnanç sahiplerinin zihinlerinde oluşan algıları eleştirmek, doğruluğunu sorgulamak, buna aykırı görüşler ileri sürmek çok zor bir durumdur.

İslâm tarihinde vukuundan sonraki dönemlerde bir inanç konusu haline gelmiş olan bazı olayların hala canlı bir şekilde üretilmeye devam edildiğini görüyoruz. Bunun en çarpıcı örneği Kerbelâ olaydır. Kerbelâ'da Hz. Hüseyin başına gelenler asırlar boyunca üretilerek genişletilmeye ve geliştirilmeye devam edilmektedir.

Günümüzde siyasîlerin söylemlerinde sık sık tarihe atıf yapmaları, atıf yaptıkları olgular hakkındaki söylemlerinin mutlak gerçek

olarak kabul edilmesi, tarihî olguların tartışılamaz olduğu şeklinde bir inancın ve düşüncenin halk arasında yaygınlaşmış olması tarihçilerin işini zorlaştırmaktadır. Örneğin Osmanlı padişahlarının çoğunun Allah'ın veli kulları olduğuna ilişkin var olan inancın onların türbelerinin kutsanması ve türbelerinin dinî mekânlar olarak ziyaret edilmesi, Osmanlı padişahlarının davranışlarını, faaliyetlerini ve eylemlerini incelemeyi ve onlar hakkında görüş beyan etmeyi imkânsız hale getirmektedir.

Her milletin tarihi, bu milletin mensupları için büyük önem taşır. Milletler tarihlerini gelecek nesillere aktarırken övünülecek, saygı duyulacak gelişmeleri özellikle vurgularlar. Bunun için savaşlarda gösterilen kahramanlıklar abartılarak anlatılır; bire bin katılarak yeni kahramanlar ve kahramanlıklar oluşturulur. Bireylerin tarihlerine ve milletlerine bağlanmaları için bu yöntem zaman zaman fayda da sağlar. Ancak günümüzde insanları bu şekilde yönlendirmenin doğru olup olmadığı tartışılmaktadır. İnsanlara tarihlerini en doğru şekilde anlatmanın daha yararlı olduğu kanaati hakimdir.

Doğruyu anlatma çabasının mutlak anlamda gerçekleşip gerçekleşmeyeceği bir yana doğru olduğu varsayılanların bilinçli bir tahrife uğratılmadan anlatılması büyük önem arz etmektedir.

Tarih, tarihçi tarafından inşa edilir. Tarihi yaşayanların tarihin yazılmasına etkileri ancak tarihçinin onlara biçtiği rolle orantılıdır. Tarihçinin görevi, çalışmaları neticesinde doğru kabul ettiği verileri ortaya koyup yorumlamaktır. Tarihi farklı göstermek, insanların tarih önünde eğilmesini sağlayacak bir anlatımı tercih etmek doğru değildir.

Tarihi kutsayan anlayışlar farklıdır. Hepsi dinî saiklerle hareket etmedikleri gibi bir kısmı tamamen dine karşı bir duruşa da sahiptir-

ler. Bu sebeple tarihin kutsanmasından söz ettiğimizde akla sadece dinlerin tarih anlayışları gelmemelidir.

Tarihi kutsayan en önemli akım milliyetçiliktir. Tarih, milliyetçiliğin en önemli beslenme kaynağıdır. Milliyetçilik, tarihin hep güzel şeyler anlatmasını ister. Onun tarih dağarcığında kötü olaylara yer yoktur. Hoşa gitmeyen hadiseler çeşitli operasyonlarla istenen kalıba sokulur. Milliyetçilikte millî çıkarlar esas olduğuna göre, çıkarlarımıza aykırı olan her anlatım yanlıştır ve yanlışlanmalıdır. Bu anlayış, kaynakların tahrif edilmesini gerektiriyorsa göz kırpılmadan bu da yapılmalıdır. Milliyetçiliğin tezlerini savunan tarihçilerin güçlü argümanlara sahip olduklarını söylemek zordur. Yine de kahramanlık edebiyatı, ecdadın kutsanması her zaman belirli oranda prim yapar ve -kutsalına karışılmadığı sürece- resmî tez tarafından da destek görür.

Resmî tezi savunan tarihçilik de çıkar üzerine kurgulanmıştır. Buradaki çıkar özetle devletin ali menfaatleridir. Bu menfaatler neyi gerektiriyorsa onu kutsayan bir anlatım tercih edilir. Aynı zamanda kutsallara dokunmamak ve onları yüceltmek, muhaliflerini karalamak da resmi tezin en belirgin özelliğidir.

Resmî tezin karşısında duran muhalif tarihçilik de genellikle ideolojik yaklaşımlara sahiptir. Marksistler, tarihi marksist ideolojinin tefsiri şeklinde okurlar. Bu sebeple onlar için tarih sınıfların çatışmasından ibarettir. Onlar da birçok etkeni ortadan kaldırarak insanlar arasındaki çatışmaları sırf ekonomik çıkarlara bağlarlar.

Dindar tarihçi, tarihi dine ait olanı korumak ve onun kutsanmasına katkıda bulunmak amacıyla kullanır. Onun için dünyadaki bütün çatışmalar, bir din çatışmasıdır. Bu çatışmaların özünde de hak-batıl mücadelesi vardır. Dine ait olan değerlerin yüceltilmesi en önemli

görevidir. O da kendisi için tarihin derinliklerinden örnekler seçerek onları yüceltir ve insanlara örnekler sunar.

Milliyetçi, resmî ve dindar tarihçi bütün bunları yaparken halkın değerleriyle çatışmamaya özen gösterir. Çatıştığı yerde tarih mühendisliği yaparak halkın kendi penceresinden tarihe bakmasını sağlamaya çalışır.

Tarihe bakıldığında olayları tek zaviyeden açıklamaya çalışmak ne kadar doğrudur? Ekonomik bir olayın içinde neden din olmasın? Dinî kabul edilenin içinde geleneğin yer almasının ne zararı var? Hadiselere farklı zaviyelerden bakılırsa ve birkaç görüşü dikkate alan açıklamalarla meseleler ele alınırsa daha doğru bir tarih tablosu ortaya konmaz mı?

O zaman Türk sahabîlerin kimler olduğu meselesinin ne önemi kalacak? Önemli olan o sahabîlerin ne yaptığı olacağından onların kimlikleri değil faaliyetleri öne çıkacak. Böylece bazı sahabîlerin sosyalist olup olmadıkları konusunun abesle iştigal olacağı anlaşılacak. Dindar için ise Hz. Peygamber'in arkadaşı olmanın her şey demek olduğu tezi ortadan kalkacak ve onların da şimdi dünyanın herhangi bir yerinde dolaşan dinlerine samimiyetle bağlı olan insanlara benzediklerini idrak edecek.

Kuşkusuz tarihin her döneminin -bakış açılarına göre değişken olan- önemli tarafları vardır. Ancak İslâm tarihinin ilk üç asrı, İslâm medeniyetinin fikriyatının oluşmasında ve kaynaklarının şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir. Müslümanlar bu dönemde, vahyi merkeze alarak İslâm medeniyetinin rengini aldığı temel çerçeveyi oluşturmuşlardır. Burada özellikle vurgulamak gerekir ki İslâm medeniyetini meydana getiren yegane etken vahiy değildir. Vahyin yanı sıra, Müslüman kabilelerin, toplulukların ve milletlerin geçmişten taşıdıkları miras, karşılaşmanın doğurduğu sorunlar ve imkânlar, siyasî ve ekonomik ilişkiler de gözardı edilmemesi gereken etkenlerdir.

İslâm tarihi dünya tarihinin bir parçasıdır. İslâm tarihi, tarihin belli bir dönemini ve dünyanın belli bir coğrafyasında bir dine mensup insanların geçmişini ele alan bir bilim dalıdır. O halde İslâm tarihi, Amerikan tarihi, İngiliz tarihi, Hindistan tarihi gibi dünya tarihinin bir parçasıdır ve ondan bağımsız düşünülemez.

Medeniyet Bilincinin İnşasında Tarihin Rolü

Tarih bilgisi ve tarih bilinci olmayan kişilerin medeniyet bilinci ve perspektifi olmaz. Zira geçmişini bilmeyen insan, içinde bulunduğu şartların anlamlandırılması hususunda ciddi zaaflar gösterecektir.

Bu sebeple tarih, medeniyet şuuru için lazım olan temel malzemelerden biridir. Burada tarihin manipüle edilerek medeniyet anlayışının şekillenmesine ciddi bir müdahale anlamına gelebilecek şekilde kullanılmasından söz etmiyoruz. Kastettiğimiz, sağlıklı bir medeniyet şuurunun ve bilincinin ancak tarihi sağlıklı bir şekilde bilmekle mümkün olacağıdır.

"Hafıza-i beşer nisyan ile maluldür." sözü, insanı anlatan ifadelerdendir. Unutan insanın geçmişle bağları daha da zayıflar. Bunu engellemenin yolu, tarih bilmektir.

Bir Kimlik İnşa Aracı Olarak Tarih

İdeolojik amaçlarla tarihî olgulara müdahale edildiğine sıkça tesadüf edildiği gibi devletlerin amaçları doğrultusunda olguların manipüle edilmesi de her zaman karşılaşılan bir durumdur. Zira tarih, devletlerin ulusal bilinç oluşturmak için kullandıkları en önemli araçlardan biridir. Tarihin bu amaçla kullanımı, modern toplumlarda olduğu gibi kabile topluluklarında da görülmektedir. Kabile kimliğinin güçlü olduğu topluluklarda, kabilenin geçmişte taraf olduğu savaşlarda elde ettiği başarılar, abartılı bir tasvirle nesilden nesile nakledilerek kabile kimliğini güçlendiren bir araç olarak kullanılmaktadır.

Modern devletler, bugün siyasî ve ekonomik hâkimiyetlerini arttırabilmek için tarihi bir araç olarak kullanırlar. Bir yandan kendi tarihlerini oluşturarak vatandaşlarına ulusal kimlik ve vatandaşlık bilinci kazandırırlarken, diğer taraftan rakiplerinin ve hâkimiyet alanlarına dâhil etmek istedikleri milletlerin tarihlerini öğrenerek onlara karşı politikalar geliştirirler. Zira bir toplumun tarihini bilmek, o topluma mensup insanları tanımaya ve anlamaya yardımcı olur. "İnsanın geç-

miş toplumu anlamasını ve bugünün toplumuna daha çok egemen olmasını sağlamak, tarihin çifte işlevidir." [116]

Montesquieu (1755) şöyle der: "Tarih olmaksızın, yaşadığımız asrın ve ülkenin sınırları içine hapsedilmiş, hususi bilgilerimizin ve kendi düşüncelerimizin dar çemberi içine sıkıştırılmış şekilde daima, dünyanın geri kalan kısmına karşı bizi yabancı bırakan bir tür çocukluk çağında ve bizden önce gelen ve bizi çevreleyen her şeye karşı derin bir cehalet içinde kalmaktayız." [117]

Çağdaş insanın sahip olduğu, bir ülkenin vatandaşı olma, bir millete, dine ya da mezhebe mensubiyet, bir şehirden olma gibi kimliklerin inşası için tarihe ihtiyaç duyulur. Bu sebeple çağdaş eğitimde bireyin hayata hazırlanması için tarih eğitimine önem verilir; insanların iyi vatandaş olmaları için tarih bilmeleri gerektiğine inanılır. Öte yandan tarih, ideolojilerin kendilerini haklı göstermek için en çok kullandıkları araçtır.

Pragmatik veya öğretici tarihçilik, hakikatlere bağlı kaldığı sürece insanların ahlakî ve manevî değerlerinin gelişmesi için faydalı olabilir. Ancak bu tarz tarihçilikte genellikle kişileri aşırı bir şekilde yüceltme, insanüstü bir konumda sunma, yanlışlıkları örtbas edip küçümseme ve başarıları olduğundan daha önemli gösterme gayreti ortaya çıkabilmektedir. Böyle durumlarda tarih, birleştiren bir unsur olabildiği gibi, bölücülüğe sebep olan etkenlerden biri haline de getirilebilir. Öğretici tarihçilikte ulusların, toplulukların, din ya da mezhep mensuplarının başarılarını abartmak, başarısızlıkları önemsiz göstermek ya da başarısızlıklara bahaneler bulmak gibi müdahaleleri sık sık müşahede ederiz. Zira babasını yeren hiç kimse erdemli sayılmaz.

116 Carr, s. 66.
117 Halkin, Léon-E, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, çev. Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 78.

Geçmişin Otoritesi ve Geleceğimiz

Bugün geçmişle beraber yaşıyoruz. Geçmişle beraber yaşarken aynı zamanda geleceği de inşa ediyoruz. Dolayısıyla bu günümüz geçmişle gelecek arasında bir köprüdür. Geçmişin otoritesi, hayatımızda çok ciddi bir yere sahiptir. Öte yandan geleceğimizi inşa ederken geçmişi yok farz edemeyiz. Geçmişte elde ettiğimiz tecrübeler çok önemli olduğu gibi atalarımız da doğrularımızla ya da yalnışlarımızla birlikte bir şekilde yaşamaya devam etmektedir.

Toplumlar geçmişten getirdikleri kültürel hafızalarını zaman içerisinde geliştirirler ve değiştirirler; ama kültür içerisinde yer alan unsurların ortadan kalkması çok kolay değildir. Bu sebeple geçmiş, bugün yaşadıklarımız için önemli olduğu gibi geleceğin inşasında da önemli bir yere sahiptir. Öte taraftan geçmişin dikkate alınmadığı bir sosyal hayat inşa etmek mümkün değildir. Hafızası olmayan toplumların sürekli etki altında kaldıkları ve kendilerine ait bir kimlik inşa edemedikleri, bu sebeple savrulmalar yaşadıkları bir gerçektir. Geçmiş hakkında sağlıklı bilgi, geleceğin sağlıklı bir şekilde inşa edilebilmesini sağlayacak önemli bir etkendir.

Medeniyet Perspektifi Olmayan Tarihçilik

Müslümanlar tarihi boyunca büyük bir medeniyetin sahipleri olarak kriz dönemleri yaşamış olsalar dahi insanlık için çözüm misyonunu terk etmiş değillerdir. Ancak bugün İslâm dünyasının içerisinde bulunduğu kriz sadece gündelik hayata yansımamakta Müslüman tarihçilerin bakış açısına da şekil verebilmektedir.

İslâm medeniyetinin dünya medeniyetleri içindeki yeri hususunda sağlıklı bir bilgisi olmayan ve hatta medeniyet anlayışı konusunda görüş beyan edemeyecek durumdaki bazı insanların tarih çalışmaları

yaptıklarını görüyoruz. Bunun olumsuz sonuçlarından biri, araştırmacının yaptığı çalışmanın küçük ve bağımsız tasvirler yapmaktan öteye gidememesidir. Bu çalışmalar, İslâm medeniyetinin bir bütün olarak görülmesini ve anlaşılmasını sağlamaz. Oysa Müslümanların hem kendi medeniyetlerinin hem de diğer medeniyetlerin dünya mirası içerisindeki yerini bilmeye ihtiyaçları var.

Müslüman tarihçilerin yaptıkları çalışmaların önemli bir kısmında sadece kendi alanlarıyla ilgili konuları ele alıp tasvir eden, çoğu zaman tahlile dahi yer vermeyen bir yaklaşım içinde olduklarını söylemek mümkündür. Bu yaklaşımla İslâm medeniyetini gelecek nesillere öğretecek bir altyapıya sahip olmadığımızı söylemek abartılı bir ifade olmaz.

Sonuç

İnsanoğlu geçmişi ve geleceği bilme merakından vazgeçmeyeceğine göre bu merakının bilimsel bir yaklaşımla tatmin edilmesi, tarihe her zaman gereksinim duyulacağını göstermektedir.

Tarihçi, artık bütün toplumlara ve çağlara uygulanabilecek yasaların peşinde koşmamalıdır. Onun yapması gereken önemli işlerin başında olguları doğru bir şekilde tespit etmek gelir. Olgunun doğruluğu çok önemlidir; ancak tarihçi için yeterli değildir. İkinci aşamada olguları anlamak için, olgular arasındaki ilişkileri dikkate alarak yorumlar yapmalı ve varsayımlar ileri sürmelidir. Bu yorumlar ve varsayımlar, insanı ve toplumu daha iyi anlamaya imkân verir.

Tarihçinin nesnelliğiyle ilgili kimi eleştirilere rağmen olguların doğru tespiti ve yorumlardaki tutarlılık, tarihçinin çabasını değerli kılar. Neticede tarihi, insanlar yaşar; ama tarihçi yazar. Tarihçi, tarih yazarken bir ressama benzer. Ressam gibi hangi renkleri kullanacağına kendisi karar verir. Seçtiği renkler arasındaki uyum ve tablosundaki derin anlam, başarılı bir ressam olarak değerlendirilmesini sağlar.

Tarihin insan ve toplum için birçok faydaları olduğundan kuşku yoktur. Ancak insanları etkilemek ve yönlendirmek için kullanılan en önemli araçlardan biri olduğu da bir gerçektir. Adeta tarih, onu

kullanan kişinin emrine amade olan, hangi amaçla kullanılacağına efendisinin karar verdiği bir köle gibidir.

İhmal edilmemesi gereken, insanlığın birikimini ve tecrübesini ihtiva eden tarih, geçmişte önemli olduğu gibi günümüzde de önemini muhafaza etmektedir. O halde insanların tarihten gerektiği gibi yararlanmaları için sağlıklı bir tarih bilgisine ve algısına ihtiyaçları vardır. Bunun ilk adımı sahip olduğumuz bilginin niteliği hakkında bir bilince sahip olmamızdır. Geçmişi bilme imkânımızın farkında olursak, daha makul yorumlar yaparız.

Tarihin, yaşanan ve yazılan olmak üzere iki farklı gerçekliği bulunduğunu, yazılanın yaşananı %100 ifade etmesinin imkânsız olduğunu, ancak insanın müdahil olduğu her işte durumun bundan farklı olmadığını biliyoruz. O halde neyin ne kadarını öğreneceksek ve ne kadarını anlayıp anlatacaksak o şuurla hareket etmek durumundayız. İyi niyetliysek, hakikati arıyorsak, önce kendimiz öğrenip sonra insanlara anlatacaksak, yaptığımız tarihî tasvir, bir inşa olsa da kıymetlidir. bunun farkında olmalı ve tarihi yaşadığımız dönemin anlayışına ve algısına göre yeniden okumalı, anlamalı ve hatta yazmalıyız. Yeniden yazma süreci her dönem için geçerlidir. Son noktayı kimse koyamayabilir, ama her insan yeni bir cümle ekleyerek hakikate ulaşma yolundaki serüvene küçük bir katkıda bulunabilir.

Son olarak aşağıdaki satırlar, tarih ve tarihçi için söylenebileceklerdendir:

- Mutlak nesnellik yoktur, nesnelliği tercih etmek vardır.
- Tarihçi olguları yeniden kurgulayarak anlatır.
- Olguları anlatırken, birçok etkenin etkisi altındadır.
- Tarihçi geçmişin bugüne benzediğini, değişimin de kaçınılmaz olduğunu unutmamalıdır.

- İslam tarihinin temel referansları olan yazılı kaynaklar, tamamen sorunsuz değildir.
- Rivayetlerdeki sorunlar, bu alanda ciddi çalışmalar yapılmasını zorunlu kılmaktadır.
- Kur'ân ihmal edilmemesi gereken bir kaynaktır.
- Tarihçi objektif olamadığı gibi kaynaklar da objektif değildir.
- Elimizdeki kaynaklar yetersiz olabilir, ancak tarihçi bu yetersizliğe rağmen görevini yapmak zorundadır.
- Tarihte olan ve yazılan, olan ve uydurulan mevcuttur. Tarihçi bu dikenli yolda ilerlemek durumundadır.
- Tarihi sadece kişileri yücelterek anlatmak doğru değildir.
- Geçmişte olanları kutsamak, bize yanlış yaptırır.
- Olaylar, bağlamından koparılmadan anlaşılmalıdır.
- Tarihçi ve tarihi sevenler, küfelerindeki yükün belirleyici olmaması hususunda bilinçli olmalıdır.
- İstisnalar üzerinden genelleme yapılmamalıdır.
- Olgular, bütünden kopuk ele alınmamalıdır.
- İnsan etkeninin getirdiği olumsuzlukların farkında olunmalıdır.
- Bugünden geçmişe bakıldığı unutulmamalıdır.
- Geçmişin baskın otoritesinin etkisi altında kalınmamalıdır.
- Günümüz insanı, bugünü anlamak ve geleceğe ilişkin öngörüde bulunabilmek için tarihe ihtiyacı olduğunun farkında olmalıdır.
- Tarih hem inşa edilir, hem de inşa eder.
- Tarih aynı zamanda bir kimlik inşa aracıdır.
- Medeniyet perspektifi olmayan tarihçi çıkmaz sokaktadır.

Ek: Taberî'nin Zaman Algısı

Olayları, zaman ve mekân belirterek ele alan bir disiplin olan Tarih alanında eser telif eden ilk dönem yazarlarının zaman kavramıyla ilgili görüşleri incelenmeye değerdir. Sâmî dillerinden Akkadcada, Sâbiî dilinde, Habeşçede ve İbranicede "kamer, şehr (ay), zaman" veya "ayı görmek" anlamlarına gelen "yareah/yerah" kelimesiyle ortak bir kökene sahip olan Arapçadaki "erreha/verraha" fiilinden türeyen târîh (te'rîh) kelimesi, "aya göre vakit tayin etmek, bir olayın meydana geldiği günü ve yılı, bunların rakamla yazılışını, bir şeyin oluş zamanını ve olaylar dizisini tespit etmek" gibi anlamlara gelmektedir. [118]

Zaman konusundaki görüşlerini ele alacağımız Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (225-310/839-923), Taberistan'ın merkezi olan Âmül'de doğmuş ve ilim öğrenmek amacıyla İslâm dünyasının çeşitli bölgelerine seyahatler yapmıştır. İlk eğitimini memleketi Âmül'de aldıktan sonra Rey şehrine giderek orada beş yıl kalmış; ardından Ahmed b. Hanbel'den ders almak amacıyla Bağdat'a gitmiş; ancak oraya gittiğinde İbn Hanbel vefat ettiği için ondan ders alamamıştır. Bağdat'ta bir yıl kalarak eğitimine devam eden Taberî, daha sonra iki yıl kadar Basra, Vâsıt ve Kûfe'de bulunarak burada da eğitimine devam etmiştir. Ardından Bağdat'a dönmüş; oradan Beyrut'a, bir süre sonra da Mısır'a gitmiştir (253/867). Mısır'daki üç yıllık ikametinden sonra tekrar Bağdat'a

118 Fayda, Mustafa, "Tarih", *DİA*, XL, 30.

dönmüş (256/870) ve hayatının elli yıldan fazla bir süresini burada geçirmiştir. Kendisine önerilen resmi görevleri kabul etmeyen Taberî, telif ve tasnif ettiği eserlerle kıraat, tefsir, meânî, hadis, fıkıh ve tarih alanlarında büyük bir otorite haline gelmiştir. Ancak Bağdat'taki Hanbelîler ve Zâhirî mezhebi mensuplarının kendisine düşmanlıkları yüzünden büyük sıkıntılar yaşamıştır. Nitekim mutaassıp bazı Hanbelîlerin evini taşladıkları rivayet edilir. Bazı görüşleri sebebiyle Şiî olmakla itham edilmişse de kendisine nispet edilen, -Ehl-i Sünnet'in fıkıh mezheplerinden biri olan- Cerîriyye (Taberiyye) mezhebinin kurucusu olması bu iddiaların doğru olmadığını ortaya koymaktadır. Eleştirilere maruz kalmasının sebeplerinden biri de fıkhî görüşleri olmalıdır. Taberî, 27 Şevval 310 (17 Şubat 923) tarihinde 85 yaşındayken vefat etmiş ve ertesi gün evine defnedilmiştir.[119]

Tefsir, hadis, tarih, kıraat, fıkıh ve dil alanlarında dönemin seçkin âlimlerinden dersler alan Taberî'nin telif ettiği eserlerden yalnızca ikisi günümüze tam olarak ulaşabilmiştir. Bunlardan biri fihristle birlikte otuz bir cilt olarak yayımlanan, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* adını taşıyan tefsiridir. Eserin farklı ilmî neşirleri de mevcuttur.[120] Taberî'nin bu eseri, daha sonra yazılan birçok tefsirin kaynağı olmuştur.

Konumuz olan diğer eseri ise kendisine "Ebü'l-Müerrihîn, Şeyhü'l-Müerrihîn [Tarihçilerin Babası, Tarihçilerin Şeyhi]" unvanlarını kazandıran, *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*[121] adlı eseridir. Taberî, kitabını 290 (903) yılında yazmaya başlamış ve 303 (915-16) yılında bitirmiştir. Bu kitabında, yaratılıştan 22 Zilhicce 302 (8 Temmuz 915) tarihine ka-

119 Bk. Fayda, Mustafa, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*, XXXIX, 314-315.

120 Bk. Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*, XXXIX, 317.

121 Kitap, *Târîhu'r-Ümem ve'l-Mülûk*, *Târîhu'r-Rusül ve'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, *Ahbârü'r-Rusül ve'l-Mülûk* ve *Târîhu't-Taberî* adlarıyla da bilinir (Fayda, Mustafa, "Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk", *DİA*, XL, 92).

darki olayları anlatır.[122] Müellif, eserinin girişinde zaman kavramını ele alarak, bu konuda çeşitli rivayetler de nakletmek suretiyle görüşlerini ortaya koyar.

Zamanın Tanımı

Zaman kelimesinin sözlük anlamı "kısa veya uzun vakit, az ya da çok süren bölünebilir müddet" şeklinde ifade edilebilir.[123] "Saat" kelimesi ise geçmişte, -günümüzde kullandığımız- günün eşit 24 parçaya bölünmüş süresini değil, "an"ı veya belirli bir zamanı ifade etmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de 48 yerde geçmekte olup bunların 40'ı "kıyametin kopma zamanı, kıyamet günü" anlamındadır.[124]

Taberî, zamanı şöyle tarif eder: "Zaman gecenin ve gündüzün saatleridir. Uzun ve kısa süreye de aynı isim verilir."[125] Gecenin ve gündüzün saatlerinin, güneşin ve ayın felekte akmasıyla oluştuğuna, "*Gece de onlar için bir delildir. Gündüzü ondan çıkarırız, bir de bakarsın karanlık içinde kalmışlardır. Güneş de kendi yörüngesinde akıp gitmektedir. Bu mutlak güç sahibi, hakkıyla bilen Allah'ın takdiri(düzenlemesi) dir. Ayın dolaşımı için de konak yerleri (evreler) belirledik. Nihayet o, eğrilmiş kuru hurma dalı gibi olur. Ne güneş aya yetişebilir, ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede yüzmektedir.*"[126] ayetini delil getirir.[127]

122 Fayda, "Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk", *DİA*, XL, 92.
123 Kutluer, İlhan, "Zaman", *DİA*, XLIV, 111. Zaman kelimesinin çoğulu *ezmine*, zemen kelimesinin çoğulu ise *ezmân* ve *ezmün* şeklinde geçmektedir (a.g.md.)
124 Bk. Topaloğlu, Bekir, "Saat", *DİA*, XXXV, 322.
125 et-Taberî [1], Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî (ö.310/923), *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk ve Sılatu Târîh et-Taberî*, Beyrut 1387/1967, I, 9, 20.
126 *Yâsîn* 36/37-40.
127 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 20.

Ardından şöyle devam eder: Zaman, gecenin ve gündüzün saatleriyse bu durumda o, güneşin ve ayın feleğin derecelerini kat etmesidir. Bunun yaratıcısı, yarattıklarının tamamını yaratmakla tek olan Allah'tır. Allah, *"O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı yaratandır. Her biri bir yörüngede yüzmektedirler."* [128] buyurur. [129]

Taberî'ye göre kişi, bunun meydana gelişinin Allah'ın yarattıklarından olduğunu bilmese dahi birisinin -yani gecenin- karanlık ve karalıkla yarattıklarının üzerine geldiğini, ikisinden diğerinin -yani gündüzün- ise nur ve aydınlıkla, gecenin siyahlığını ve karanlığını ortadan kaldırarak yarattıklarının üzerine gelmesi suretiyle gecenin ve gündüzün ihtilafını [birbirini ortadan kaldırdığını] bilmemezlik edemez. Durum böyle ise, durumlarının ihtilaf etmesine rağmen aynı zamanda aynı cüzde bir araya gelmeleri muhaldir. Kesin olarak bilinmektedir ki onlardan biri diğerinden önce olmaktadır. Onlardan hangisi diğerinden önce olursa kuşku yok ki ötekisi ondan sonra gelir. Bu, onların hüdusunun ve yaratıcıları tarafından yaratıldığının apaçık delilidir. [130]

Zamanın Mahlûk Oluşu

Taberî'ye göre günlerin ve gecelerin hüdusunun delillerinden biri, hiçbir gün yoktur ki kendisinden önce gelmiş olan bir günden sonra ve kendisinden sonra gelecek olan bir günden önce gelmemiş olsun. Malumdur ki yokken meydana gelen muhdes ve mahlûktur; onun bir yaratıcısı ve muhdisi vardır. [131]

Bu konudaki bir başka delili de şöyledir: Günler ve geceler sayılıdır. Şeylerden sayılabilenlerin, tek veya çift olması dışında bir seçenek yoktur. Eğer çift ise, evveli ikidir. Bu, önce bir başlangıcı ve evveli olduğunu gösterir. Tek olursa evveli tektir. Bu, onun bir başlangıcı ve

128 *Enbiyâ* 21/33.
129 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 20.
130 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 20-21.
131 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 21.

evveli olduğuna delildir. Başlangıcı olanın bir başlatıcısının olması gerekir. O da onun yaratıcısıdır. [132]

Zamanın Fani Oluşu

Zamanın mahlûk olduğunu ifade eden Taberî'nin zamanın, gece ve gündüzün fani olduğunu ifade etmesi de bu görüşüne paralel bir yaklaşımdır. Bunun sıhhatinin delili Allah'ın şu sözüdür: "*Yer üzerinde bulunan her canlı yok olacaktır. Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zatı bâki kalacaktır.*" [133] Yine Yüce Allah, "*Ondan başka hiçbir ilah yoktur. Onun zatından başka her şey yok olacaktır.*" [134] buyurur. [135]

Taberî görüşlerini şu ifadeleriyle de temellendirir: Yüce Allah'ın buyurduğu gibi zatı hariç her şey helak olacaksa; gece ve gündüzü karanlık ya da nuru, yarattıklarının yararına yaratmışsa şüphe yoktur ki haber verdiği üzere onların ikisi de fani olup helak olacaklardır. Aynı şekilde şöyle demiştir: "*Güneş, dürüldüğü zaman...*" [136] Bununla güneşin köreltildiği ve aydınlığının gittiğini kastediyor. Bu da kıyamet koptuğunda olacaktır. Bu, sözün uzatılmasına ihtiyaç duyulmayacak bir şeydir. Müslümanlardan, Tevrat'a ve İncil'e inananlardan ve Mecusilerden bütün tevhit ehli olanlar buna inanırlar. Tevhit ehli olmayanlardan bir topluluk ise bunu inkâr eder. Burada yazdıklarımızla onların görüşlerinin yanlışlığını ortaya koymayı amaçlamıyoruz. Kendilerinden nakilde bulunduklarımın hepsi tek olan kadimden başka bir şey kalmayacak şekilde bütün âlemin fenasını ikrar ederler. Putlara tapan bir topluluk hariç, Allah'ın yok oluşlarından sonra onları ihya edece-

132 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 21.
133 *Rahman* 55/26-27.
134 *Kasas* 28/88.
135 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 27.
136 *Tekvîr* 81/1.

ğini, helâklarından sonra onları dirilteceğini de ikrar ederler. Onlar yok oluşu ikrar ettikleri halde dirilişi inkâr ederler. [137]

Geçmiş Zamanla İlgili Farklı Milletlerin Bilgisi

Taberî, geçmiş milletlerin zamanın süresi hakkındaki görüşleriyle ilgilenmiş ve bu hususta şu tespitlerde bulunmuştur: Yahudiler, Tevrat'taki bilgilerine dayalı olarak Hz. Âdem'in yaratılışından Hicret'e kadar geçen zamanın 4642 yıl olduğunu iddia ederler ve bunu doğan kişileri tek tek saymak suretiyle ayrıntılı bir şekilde verirler. [138]

Taberî, Hıristiyanlardan olan Yunanlıların Yahudilerin görüşlerini reddettiklerini, dünyanın süresinin -ellerindeki Tevrat'tan hareketle Hz. Âdem'in yaratılışından Peygamberimizin hicretine kadar geçen sürenin 5992 yıl ve birkaç ay olduğunu söylediklerini ifade eder. [139]

Mecusiler ise Kiyumers [Ciyumert] zamanından Hz. Peygamber'in hicretine kadar geçen sürenin 3139 yıl olduğunu söylerler. Onlar, Kiyumers'in yukarısındaki nesebini zikretmezler. Zira onlara göre o, beşeriyetin babası Hz. Âdem'dir. [140]

Dünya Zamanı ile Ahiret Zamanı

Taberî'nin naklettiği rivayetlerde, zaman mefhumunun dünya ile ahiret arasında özellikle süre bakımından farklılık arz ettiği vurgulanmaktadır. [141] Buna göre ahiretin bir günü, dünya gününe göre 1000 yıldır. Kur'ân-ı Kerim'de ve rivayetlerde zikredilenlerin sembolik bir anlatımı mı, yoksa gerçek bir durumu mu ifade ettiği üzerinde durulmamıştır. Kuv-

137 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 27.
138 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 17.
139 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 18.
140 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 18.
141 Mesela bk. *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 16, 17.

vetle muhtemeldir ki dönemin âlimlerinin bunun keyfiyetiyle ilgili net bir görüşleri yoktu.

Kıyametin Yakın Oluşu

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Taberî, zamanın mahlûk olduğunu, bir başı ve sonunun bulunduğunu düşünmektedir. Başlangıcından sonuna kadar zamanın toplam ne kadar olduğunu ele aldığı bölümde kendisinden önceki âlimlerin bu hususta ihtilaf ettiklerini söyledikten sonra zamanın 7000 yıl olduğunu ifade etmektedir. Ardından da bununla ilgili rivayetleri nakletmektedir. Bu bağlamda İbn Abbas'ın şöyle bir sözünü naklederek başlar: "Dünya zamanı ahiret haftalarından bir hafta olup 7000 senedir. Bunun 6200 yılı geçmiştir. Yüzlerce yıl geçtikten sonra yeryüzünde muvahhit kalmayacaktır." [142]

Taberî başkalarının, zamanın süresinin 6000 yıl olduğunu söylediklerini ifade ederek bununla ilgili rivayetleri de nakleder. Bu rivayetlerin başında zikredilen ilk rivayet Ka'b el-Ahbâr'dandır. Ardından Vehb b. Münebbih'ten şöyle bir rivayet nakletmektedir: "Dünyanın ömründen 5600 yıl geçmiştir. Ben bütün bu geçen zamanda hüküm süren melikleri ve gönderilen peygamberleri biliyorum." [143] Bu ve benzeri rivayetler, dönemin zaman algısı ile Yahudi kültürü arasında bir ilişki olduğunu söylememize imkân vermektedir.

Taberî, rivayetleri naklettikten sonra şöyle bir değerlendirme yapar: "Bu hususta söylenenler arasında doğru söz, sıhhatine Resûlullah'tan (s) varit olan sözün delalet ettiğidir." Ardından İbn Ömer'den nakledilen rivayeti zikretmektedir. İbn Ömer şöyle der: Resûlullah'ın (s) şöyle dediğini işittim: "Sizden öncekilere göre zamanınız, ikindi namazından gün batımına kadarki zaman gibidir." [144]

142 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 10.
143 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 10.
144 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 11.

Taberî, İbn Ömer'den buna benzer başka rivayetler de nakleder. Ardından başka Sahabîlerden kıyametin yakın olduğuna dair nakledilen rivayetleri verir.[145] Birçok rivayet naklettikten sonra şöyle der: Malum olduğu üzere günün başlangıcı güneşin doğuşu, sonu da güneşin batışı ise ve -daha önce rivayet ettiğimiz üzere Peygamberimizin (s), "Dünyanın geçen zamanından arta kalan, bu gününüzden arta kalan zaman kadardır." dediği sahih ise, ayrıca o arkadaşlarına, -şehadet parmağıyla orta parmağını yan yana getirip- "Kıyamet saati şu ikisi gibi olduğu bir zamanda peygamber olarak gönderildim. [Orta parmağın şehadet parmağından uzun olduğu miktarı kastederek] onu şunun şundan uzun olduğu kadar geçtim." dediyse İkindi namazının ortalama zamanı ile -ki bu da bir şeyin gölgesinin iki katı olmasıdır- biraz az, ya da biraz fazla yaklaşık olarak günün yedide birinin yarısıdır. Orta parmak ile işaret parmağı arasındaki fark da buna yakın ya da bu kadardır.[146]

Eğer bu böyle ise ve Resûlullah'tan (s) kendisi hayattayken kalan zamanla ilgili yarım gün kaldığına dair nakledilen haber sahih ise dünyanın kalan süresi 500 yıldır. Bu, her biri 1000 yıl olan bir günün yarısıdır. Bilindiği üzere Hz. Peygamber'in rivayet ettiğimiz sözü söylediği zamana kadar dünyanın ömründen geçen süre 6500 yıl ya da buna yakındır. Doğrusunu Allah bilir.[147]

Bütün bu rivayetler, Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemin zamanın son dönemine tekabül ettiği anlayışının hâkim olduğunu göstermektedir. Bu da kıyametin yakında kopacağı genel anlayışının yansımasıdır. Kaynaklarımızda kıyamet alametleri olarak zikredilen hususlar da bununla ilgili olmalıdır. Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemin kıyamete yakın olduğu anlayışının ve hatta kültürünün Müslümanların tarihî süreçte yaşadıkları bazı kriz dönemlerinde gündeme geldiği söylenebilir.

145 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 11-16.
146 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 16.
147 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 17.

Taberî, zamanla ilgili yaptığı "Zaman gecenin ve gündüzün saatleridir. Saatler ise güneşin ve ayın, feleğin derecelerini kat etmesidir." şeklindeki tanımını hatırlattıktan sonra Hz. Peygamber'in bir hadisini nakleder:

Yahudiler Hz. Peygamber'e gidip ona göklerin ve yerin yaratılışını sordular. Dedi ki: Allah yeri Pazar ve Pazartesi günü yarattı. Dağları ve onlardaki faydalı şeyleri Salı günü; ağaçları, suyu, şehirleri, umranı ve yıkılışı ise Çarşamba günü yarattı. Bunlar dörttür. Sonra dedi ki:

"De ki: "Siz mi yeri iki günde yaratanı inkâr ediyor ve O'na ortaklar koşuyorsunuz? O, âlemlerin Rabbidir." O, dört gün içinde, yeryüzünde yükselen sabit dağlar yarattı, orada bolluk ve bereket meydana getirdi ve orada rızık arayanların ihtiyaçlarına uygun olarak rızıklar takdir etti." [148]

Dedi ki: Perşembe günü semayı, Cuma günü günün bitimine üç saat kala yıldızları, güneşi, ayı ve melekleri yarattı. Kalan üç saatin birinci saatinde ecelleri, kimin hayat bulacağını ve kimin öleceğini yarattı. İkincisinde insanların yararlandığı her şeyin üzerine afeti attı. Üçüncüsünde ise Âdem'i yaratıp onu Cennet'te barındırdı. İblis'e secde etmeyi emretti ve en son saatte onu oradan çıkardı.

Sonra Yahudiler dediler ki: Ey Muhammed sonra ne oldu?

Dedi ki: Daha sonra arşa istiva etti.

Dediler ki: Tamamlasaydın isabet etmiş olurdun. Dediler ki: Sonra istirahat etti.

Peygamber (s) çok kızdı. Bunun üzerine *"Andolsun, gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde yarattık. Bize bir yorgunluk da dokunmadı. O halde onların söylediklerine sabret ve güneşin doğu-*

148 *Fussilet* 41/9-10.

şundan önce de, batışından önce de Rabbini hamd ederek tespih et." [149] ayetleri indi. [150]

Ebû Hüreyre'den nakledilen başka bir rivayette Hz. Peygamber'in şöyle dediği nakledilir: Allah toprağı Cumartesi günü, içinde dağları Pazar günü yarattı. Ağaçları Pazartesi günü, mekruhu Salı günü, nuru Çarşamba günü, hayvanları onda Perşembe günü yaydı. Âdem'i Cuma günü ikindiden sonra yarattı. Son yarattığını Cuma saatlerinin ikindiyle akşam arasında olan son saatinde yarattı. [151]

Taberî'nin kitabında yer verdiği İkrime'den nakledilen başka bir rivayet şöyledir: Yahudiler, Hz. Peygamber'e dediler ki:

-Pazar günü nedir?

-Allah o günde yeri yaratıp onu yaydı.

-Pazartesi?

-Allah o gün Âdem'i yarattı.

-Salı?

-O günde dağları, suyu, şunu şunu ve dilediğini yarattı.

-Çarşamba günü?

-Azıkları.

-Perşembe günü?

-Gökleri yarattı.

-Ya Cuma günü?

-Allah iki saatte geceyi ve gündüzü yarattı.

Sonra -istirahati hatırlatarak- dediler ki: Cumartesi?

-Allah'ın tenzih ederim.

Allah, "*Andolsun, gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde yarattık. Bize bir yorgunluk da dokunmadı.*" [152] ayetini indirdi. [153]

149 *Kâf* 50/38-39.
150 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 22-23.
151 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 23.
152 *Kâf* 50/38.
153 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 23-24.

Taberî şöyle devam eder: Resûlullah'tan (s) rivayet ettiğimiz bu iki haber, güneş ve ay, Allah'ın yarattıklarından birçok şeyi yaratmasından sonra yaratılmıştır. İbn Abbas'ın Resûlullah'tan naklettiği hadise göre Allah güneşi ve ayı Cuma günü yarattı. Eğer böyle olmuşsa yer, sema -Âdem ve melekler hariç- içlerinde bulunanlar Allah'ın güneşi ve ayı yaratmasından önce yaratılmıştır. Bütün bunlar olurken gece ve gündüz yoktu. Gece ve gündüz, güneş ve ayın feleği katettiği malum saatlerin ismidir. Sonra şöyle devam eder: Eğer doğru ise yer ve sema ile zikrettiklerimiz hariç onlarda olanlar, güneş ve ay yokken vardı. Malumdur ki bütün bunlar olurken ne gece vardı ne de gündüz. Ebû Hüreyre'nin Resûlullah'tan (s) naklettiği hadis de böyle olup Hz. Peygamber'in şöyle dediğini haber vermiştir: "Allah nuru Çarşamba günü yaratmıştır." Nurla güneşi kastetmektedir. [154]

Biri bize, "Günün, güneşin doğuşundan batışına kadar geçen vakitlerin adı olduğunu iddia ediyorsun. Şimdi de Allah'ın güneşi ve ayı, yarattığı bazı şeyleri yaratmaya başlamasından günler sonra yarattığını iddia ediyorsun. Bu durumda bazı vakitler belirlemiş oluyorsun. Onlara günler adını verdin. Oysa o sırada ne güneş vardı ne de ay. Bunun doğru olduğuna ilişkin bir delil getiremezsin. Bu, bir bölümü, diğer bölümünü nakzeden bir sözdür." derse, denir ki: Allah, zikrettiğini günler olarak isimlendirmiştir. Ben de Allah'ın isimlendirdiğiyle isimlendirdim. Bunların güneş ya da ay olmadığı halde günler olarak isimlendirilmesinin sebebi Allah'ın şu sözünde söylediğine benzer: "*Orada sabah akşam rızıkları da vardır.*" [155] Oysa orada sabah akşam yoktur. Zira ahirette ne gece olur, ne güneş, ne de ay... Allah'ın, "*İnkâr edenler, kendilerine kıyamet ansızın gelinceye yahut da onlara kısır bir günün azabı gelip çatıncaya dek o Kur'an'dan bir şüphe içinde kalırlar.*" [156] buyurduğu gibi... Allah, "kıyamet gününü" "kısır bir gün" olarak isim-

154 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 24.
155 *Meryem* 19/62.
156 *Hac* 22/55.

lendirmiştir. Çünkü kıyamet günü kendisinden sonra gecenin gelmeyeceği bir gündür. Güneşin ve ayın yaratılışından önce günler [eyyâm] olarak isimlendirilenlerle, güneşin ve ayın feleğin aşamalarını kat etmesiyle saatleri ve günleri sayılan her bir yılı dünya aylarıyla 12 ay olan dünya yıllarıyla 1000 yıllık bir süreyi kastediyorum. Aynı şekilde cennet ehlinin rızıklandırıldıkları, dünyada güneşten ve felekte akışından hareketle bildikleri zamandan müddet ölçüsüyle isimlendirilmiştir. Oysa onların yanında ne güneş vardır ne de gece... [157]

Taberî, söylediklerinin benzerinin selef âlimleri tarafından da söylendiğini ifade ettikten sonra bununla ilgili olarak Mücâhid'den şu nakilde bulunur: Yüce Allah her bir emrini meleklere 1000 yılda verir. Böylece 1000 yıl geçer. Sonra her şeyin emrini 1000 yılda gerçekleştirir. Sonra ebediyyen böyle olur. "*Sonra bu işler, süresi sizin hesabınızla 1000 yıl olan bir günde ona yükselir.*" [158] Dedi ki: "Gün", Meleklere emrettiği zaman "*Bir şeyi dilediği zaman onun emri o şeye ancak "Ol!" demektir. O da hemen oluverir.*" [159] demesidir. Ancak ona "gün" demiştir. O, buna dilediği ismi vermiştir. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Şüphesiz Rabbinin nezdinde bir gün, sizin saydığınız 1000 yıl gibidir.*" [160] Bu, onunla aynıdır. [161]

Ardından başka rivayetler naklettikten sonra şöyle der: Resûlullah'tan nakledilen zikrettiğimiz haber açıklamaktadır ki Allah zamanı ve günleri, güneşi ve ayı yaratmadan önce gökleri ve yeri yaratmıştır. Doğrusunu Allah bilir. [162]

157 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 25.
158 *Secde* 32/5.
159 *Yâsîn* 36/82.
160 *Hac* 22/47.
161 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 25-26.
162 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 26.

İlk Yaratılan Şey

Taberî kitabında, Allah'ın ilk yarattığı şeyin ne olduğu sorusuna da cevap arar. Ona göre konuyla ilgili naklettiği rivayetlerden sahih olanı ilk yaratılanın kalem olduğuna dair rivayettir. Buna göre önce yaratılan nur ve karanlık değil, kıyamete kadar olacakları yazması emredilen kalemdir. Bu tercih, aynı zamanda kader meselesiyle ilgili tartışmalardaki yaklaşımını da ortaya koymaktadır. Nitekim akabinde İbn Abbas'a bazı insanların kaderi inkâr ettiklerinin söylendiğini, bunun üzerine, "Onlar Allah'ın kitabını yalanlıyorlar. Onları saçlarından yakalayıp silkelerim. Zikri yüce olan Allah, herhangi bir şey yaratmadan önce Arş'ın üzerindeydi. Allah'ın ilk yarattığı kalemdir. Kıyamet gününe kadar olacakları yazdı. İnsanlar, kalemin yazdıklarını yaşarlar." [163]

Buraya kadar özetlemeye çalıştığımız görüşlerinden de anlaşılacağı üzere Taberî, rivayeti esas alan bir tarihçi olduğu için soruların cevaplarını rivayetlerden hareketle bulmaya çalışmaktadır. Zamanı, gece ve gündüzün saatleri olarak tanımlarken; zamanın mahlûk ve fani olduğunu vurgular. Farklı milletlerin zamanın başlangıcından yaşadığı döneme kadar geçen süreyle ilgili görüşlerine değindikten sonra kıyametin yakın olduğuna vurgu yapar.

Taberî'nin anlatımında dünyanın zamanıyla ilgili bilgi verme çabası görülmektedir. Zamanın mahiyeti üzerinde durmak, onun açıklamak istediği bir problem değildir.

163 *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk*, I, 34-35.

Bibliyografya

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (241/855), *el-Müsned*, İstanbul 1992.

Apaydın, Mehmet, *Resûlullah'ın Günlüğü*, İstanbul 1995.

Aycan, İrfan-Sarıçam, İbrahim, "İslâm Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümüne İlişkin Bazı Düşünceler", *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Problemi: İslâm Tarihinde Usûl Meselesi*, 21-22 Şubat 2004, İstanbul.

Bernheim, E., *Tarih İlmine Giriş: Tarih Metodu ve Felsefesi*, çev. M. Şükrü Akkaya, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1936.

el-Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn (458/1065), *Delâ'ilü'n-Nübüvve*, nşr. Abdulmu'tî Kal'acî, Beyrut 1405/1985.

el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256/870), *el-Câmi'u's-Sahîh*, İstanbul 1992.

Carr, Edward Hallet, *Tarih Nedir*, çev. Misket Gizem Gürtürk, 5. Basım, İletişim Yayıncılık, İstanbul 1994.

ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân (255/869), *es-Sünen*, İstanbul 1992.

Demircan, Adnan, *İslâm Tarihi'nin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.

Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî (275/888), *es-Sünen*, İstanbul 1992.

Fayda, Mustafa, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, *DİA*.

Fayda, Mustafa, “Tarih”, *DİA*.

Fayda, Mustafa, “Târîhu’r-Rusül ve’l-Mülûk”, *DİA*.

Güneş, Ahmet, “Tarih, Tarihçi ve Meşruiyet”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 17, Ankara 2005 (http://www.ankara.edu.tr/kutuphane/otam/otam_2005_sayi17/ahmet_gunes.pdf), (Erişim Tarihi: 15.11.2007).

Halkin, Léon-E, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, çev. Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi: Hayatı ve Eseri*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 2004.

http://www.konya-turkocagi.org.tr/index.php/tarihin-icinden.

İbn Haldûn [1], Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn el-Hadramî (808/1406), *Mukaddime*, çev. Zakir Kadirî Ugan, İstanbul 1986.

İbn Haldûn [2], *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul 2004.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî (354/965), *Sahîh*, thk. Şu‘ayb el-Arnaût, 2. Basım, Beyrut 1414/1993

İbn Hişâm [1], Ebû Muhammed Abdülmelik (218/833), *Siretu’n-Nebi*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire (t.y.).

İbn Hişâm [2], Ebû Muhammed Abdülmelik (218/833), *Sîretu İbn Hişâm*, el-Mektebetü’ş-Şâmile (el-İsdâru’s-Sânî 2.09)

İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbûrî (311/924), *Sahîh*, Beyrut 1390/1970

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (273/886), *es-Sünen*, İstanbul 1992.

İbn Sa‘d, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa‘d b. Menî (ö. 230/845), *Kitâbü’t-Tabakâti’l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire 1421/2001 [Türkçe çevirisi: Siyer Yayınları, İstanbul 2014].

Kutluer, İlhan, “Zaman”, *DİA*.

Kütükoğlu, Mübahat K., *Tarih Araştırmalarında Usûl*, 3. Basım, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1994.

Muhammed Bedî Şerîf, *es-Sırâ beyne'l-Mevâlî ve'l-Arab*, Mısır 1954.

Önkal, Ahmet, "İslâm Tarihinde Tarafsızlık Problemi", *İslâmî Araştırmalar*, 6/ 3, 1992.

Özbek, Nadir, "Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2/1, 2004.

Özçelik, İsmail, *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler*, Ankara 1993.

es-San'ânî, Muhammed b. İsmail (1182/1768), *Sübülü's-Selâm Şerhu Bulûği'l-Merâm min Edilleti'l-Ahkâm*, thk. Muhammed Abdulazîz el-Hûlî, 4. Basım, Beyrut 1379.

Sarıçam, İbrahim (Bk. Aycan, İrfan).

es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman (911/1505), *el-İtkân fî Ulûmî'l-Kur'ân*, 4. Basım, Kahraman Yayınları, İstanbul 1398/1978.

es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, el-Mektebetü'ş-Şâmile (el-İsdâru's-Sânî 2.09).

Şevkî Ebû Halîl, *el-Hicre: Hadesun Gayyere Mecra't-Târîh*, 3. Basım, 1405/1980.

et-Taberî [1], Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî (ö.310/923), *Târîhu'r-Rüsul ve'l-Mülûk ve Sılatu Târîh et-Taberî*, Beyrut 1387/1967.

et-Taberî [2], Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Zâkir Kadirî Ugan, Ahmet Temir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.

et-Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ (279/892), *es-Sünen*, İstanbul 1992.

Togan, A. Zeki Velidî, *Tarihte Usûl*, 4. Basım, İstanbul 1985.

Topaloğlu, Bekir, "Saat", *DİA*.

Walia, Shelley, *Edward Said ve Tarih Yazımı*, çev. Gürol Koca, Everest Yayınları, İstanbul 2004.

Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah (626/1229), *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut 1986.

İndeks

Prof. Dr. Adnan Demircan
BÜTÜN ESERLERİ

1. Hz. Ali'nin Hilafet Hakkı Meselesinde Gadîr-i Hum Olayı
2. Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri
3. İslâm Tarihi'nin İlk Asrında İktidar Mücadelesi
4. İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi
5. Nebevî Direniş Hicret
6. Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi
7. Ali-Muâviye Kavgası
8. Hz. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt
9. Cahiliyeden İslâm'a Kadın ve Aile
10. Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna
11. Kerbela: Kader ve Belâ
12. Tarihin Akışını Değiştiren Son Peygamber
13. Râşid Halifeler
14. Cahiliye Arapları
15. Fitne: Kardeşlerin Savaşı
16. Cahiliyeden İslâm'a Kadın ve Aile
17. İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Önderler ve İhtilaflar
18. Allah'ın Elçisi ve Mesajı
19. Cumhuriyet Dönemi (1923-2014)
    İslâm Tarihi ve Medeniyeti Bibliyografyası [e-kitap]
20. Türkiye'nin İlahiyat Sorunu
21. Çağdaş İslâmî Hareketler ve Şiddet Sorunu
22. İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Birlikte Yaşama Tecrübesi
23. Abbasilerin Sonuna Kadar İslâm Tarihi Literatürü
24. Urfa-Mardin Hattı - Memleketime Dair Yazılar
25. Tarih ve Tarihçi
26. Müslümanların Uzun Yürüyüşü
27. Hz. Peygamber Döneminde Münafıklar
28. Allah Elçisinin Ailesi ve Aile Hayatı
29. Allah Elçisinin Çevresindeki İnsanlar
30. Nehcü'l-Belâğa: Hz. Ali'nin Konuşmaları, Mektupları ve Hikmetli Sözleri,
    (Derleyen: eş-Şerîf er-Radî)

Bugüne kadar tarihin bilimsel temellendirilmesinin nasıl yapılabileceği hususunda yüzlerce yazı yazılmış; tarihin bilim olup olmadığı da pek çok yazıda ve bilimsel toplantıda tartışılmıştır. Farklı tasnif ve değerlendirmeler yapılsa da artık tarihin, sosyal bilimler içinde vazgeçilemez bir yere sahip olduğu yaygın olarak kabul görmektedir. Tarihin, geçmiş hakkında bilgi sahibi olmak gibi entelektüel bir merakı tatminin çok ilerisinde, hayata dair bir görüşe sahip olmak açısından da önemli bir yere sahip olduğunu söylemek yanlış olmaz.

9 789754 736809

10 ₺

www.beyanyayinlari.com.tr